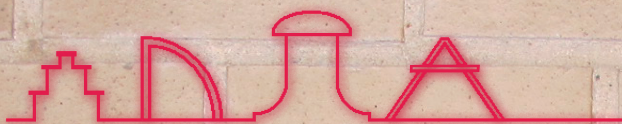

STICHTING

BOUWHISTORIE

NEDERLAND

Nr. 53 • NOVEMBER 2012

NIEUWSBRIEF

BESTUUR, ADVISEURS EN DONATEURS

BESTUURSLEDEN SBN

voorzitter

mr. J.C. (Koos) de Looff
tel.: 0418-515228 (werk)
e-mail: kdelooff@deloitte.nl

secretaris

drs. H.P. (Henk) Jansen
Everard Foeckstraat 3
3515 ED Utrecht
tel.: 030-2860285 (werk)
tel.: 06-13033264
e-mail: hp.jansen@utrecht.nl

voor vragen, adreswijzigingen etc.:
e-mail: secretaris@bouwhistorie.nl

penningmeester

drs. F.A.C. (Frank) Haans
tel.: 024-3786742 (werk)
e-mail:
f.haans@monumentenadviesbureau.nl

bestuursleden

dr.ing. R. (Ronald) Stenvert
tel.: 030-2881597 (werk)
e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl

drs. J.W. (John) Veerman
tel.: 06-24933062
e-mail: john@veermanbouwhistorie.nl

drs. M. (Marieke) van Zanten
tel.: 06-14829740
e-mail: mvanzanten01@home.nl

administratie penningmeester

drs. C. (Connie) van den Broek
tel.: 024-3786742 (werk)
e-mail:
c.vdbroek@monumentenadviesbureau.nl
SBN Banknummer: 273441
t.n.v. 'penningmeester SBN', Nijmegen

ADVISEURS

prof.dr.ing. D.J. (Dirk) de Vries
tel.: 033-4217238 (werk)
tel.: 071-5272754 (Univ. Leiden)
tel.: 06-52004921
e-mail: d.de.vries@cultureelerfgoed.nl

drs. J.M.H. (Jean) Penders
e-mail: j.penders@utrecht.nl
Op zoek naar een bouwterm?
www.documentatie.org

DONATEURS

U kunt donateur worden van de SBN door minimaal € 15,- (voor studenten € 10,-) over te maken op ING 273441, t.n.v. Penningmeester SBN, Nijmegen. U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de SBN. Deze Nieuwsbrief, die twee maal per jaar verschijnt, bevat verslagen over Platform bijeenkomsten, congressen en de jaarlijkse Donateursdag, verder artikelen over onderzoek en recent verschenen publicaties.

WEBSITE SBN:

www.bouwhistorie.nl
Op de website is relevante informatie te vinden aangaande de bouwhistorie en er zijn eerder verschenen nieuwsbrieven als PDF beschikbaar.

INHOUD

NUMMER 53· NOVEMBER 2012

Van de redactie	1
Van het bestuur	2
Bond Nederlandse Bouwhistorici	4
Bouwhistorisch Platform:	
13 juni 2012.....	6
Verslag: Donateursdag, 23 juni in Leeuwarden.....	14
Artikelen:	
E. Orsel: <i>Houtskeletconstructies in statige achttiende-eeuwse architectuur</i>	18
C. Weijs: <i>De Holland</i>	24
A. van Drunen: <i>Documenteren! Document eren?</i>	32
E. Orsel: <i>Een Neogotische Kachelnis uit het begin van de twintigste eeuw</i>	37
H. Hundertmark: <i>Oudegracht 179, Utrecht</i>	41
G. van Tussenbroek: <i>Masteropleiding</i>	50
A. Winder en F. Grovestins: <i>De Stolpboerderij</i>	52
Verslag: Symposium Historisch Metselwerk, 10 oktober in Haarlem.....	56
Aankondigingen	66
Boekrecensies	67
Korstmossen en muurbloempjes	73

VAN DE REDACTIE

Nieuwsbrief 53 ligt weer voor u, een nummer waar veel mensen aan hebben meegewerkt. Niet alleen leest u van de hand van secretaris Henk Jansen over de toekomstplannen van het bestuur, maar ook informatie over de stand van zaken bij de BNB door Karel Emmens en Ronald Stenvert. Steeds meer collegae, die kwaliteitscriteria belangrijk vinden en het nut van een vereniging inzien, melden zich aan.

Op het Bouwhistorisch Platform van 13 juni werden vier buitenplaatsen gepresenteerd, in overeenstemming met het thema van het jaar 2012. Merel Lantman deed als stagiaire mee aan het onderzoek van de 'Hof van Moerkerken' in Mijnsheerenland. Isja Finaly bracht verslag uit, als hoofd instandhouding van de Vereniging Hendrick de Keyser, over de restauratie van 'Nijenburg' in Heiloo. Frank Haans presenteerde de gegevens van het onderzoek bij 'Oud Groevenbeek' in Ermelo. Rudolf Wielinga, gewezen rayon architect van de RdMz in Friesland, nam ons mee op het traject van de restauratie van zijn eigen huis:

‘Huize Voormeer’ in Heerenveen.

Ronald Stenvert beschrijft de goed bezochte en interessante Donateursdag in Leeuwarden voor u, meer dan vijftig mensen waren er aanwezig die diverse monumenten konden bezoeken.

De artikelen zijn deze keer zeer divers. Leiden is een bron van onverwachte ontdekkingen en Edwin Orsel beschrijft aangetroffen houtskeletten uit de achttiende eeuw. Christine Weijs heeft onderzoek gedaan naar een bijzonder kantoorgebouw, ontworpen door architect Sybold van Ravesteijn: het voormalig hoofdkantoor van Brand Verzekering Maatschappij ‘De Holland’. Het gebouw gaat zijn derde leven tegemoet. Bij een afscheid past een overpeinzing en dat is het artikel van Ad van Drunen die dit jaar met pensioen gaat. Hij belicht het nut van het bijhouden van documentatie. Weer terug in Leiden: een verslag van Edwin Orsel over de ontdekking van een neogotische kachelnis, met werktekeningen op de muur ernaast. Hein Hundertmark werd bereid gevonden uitgebreid verslag uit te brengen over de ontdekking van een vakwerkconstructie uit de veertiende eeuw op de begane grond in pand Oudegracht 179, Utrecht. In Utrecht is niet alleen een bouwhistorie opleiding maar men kan daar ook zijn Masters behalen; Gabri van Tussenbroek geeft een exposé met details over de mogelijkheden en het programma. André Winter en Fycoena Grovestins beschrijven een stolpboerderij, die ouder is dan men dit type meestal inschat.

Het symposium ‘Historisch metselwerk’, in de wandelgangen het ‘baksteen-symposium’, werd bijgewoond door redactieleden die er een verslag van uitbrachten.

Bij de aankondigingen staat de door de RCE samen met de SBN georganiseerde studiedag op 14 december, waarbij de resultaten van het Kanjeronderzoek gepresenteerd worden. Details verschijnen t.z.t. op de website.

Ook dit keer hebben we weer een aantal recensies, en we hopen dat u bij de traditionele ‘Korstmossen en muurbloempjes’ iets interessants aantreft. De redactie wenst u veel leesplezier.

ARENDIE HERWIG-KEMPERS
HOOFDREDACTEUR

VAN HET BESTUUR

In de vorige nieuwsbrief begonnen we met een terugblik op het Jubileumjaar: twintig jaar bestond de Stichting Bouwhistorie Nederland in 2011. Het jaar 2012, inmiddels alweer aangeland in de herfst, was weer een ‘gewoon’ jaar voor de SBN.

Een korte terugblik naar de afgelopen periode. Zeer vermeldenswaard is de

Donateursdag van 23 juni in de Friese hoofdstad Leeuwarden. Uiteraard veel meer daarover in deze nieuwsbrief. Ongeveer zestig donateurs bezochten de dag in Leeuwarden en waren getuige van een uitgebreid ochtendprogramma. Er was 's middags een bezoek gepland aan het Historisch Centrum Leeuwarden, voordat de tocht ging naar resp. het Coulonhûs, het Prinsessehof, de Eebuurt, het Blokhuis (gevangeniscomplex) of de nooit voltooidde maar niettemin erg interessante Oldehovetoren. Veel dank nogmaals van het bestuur aan de gemeente Leeuwarden, in het bijzonder aan wethouder Isabelle Diks en aan Leo van der Laan van monumentenzorg gemeente Leeuwarden. Zij lichtten ons uitgebreid voor over het beleid van de gemeente op het gebied van monumentenzorg, bouwhistorisch en archeologisch onderzoek in de fraaie Friese hoofdstad. De gemeente bood ons ook de afsluitende borrel aan in grand café 'De Koperen Tuin' op de locatie de 'Prinsentuin'.

Het bestuur gaat zich juist in deze najaarsdagen sterk richten op de toekomst. We evalueren, mede aan de hand van het beleidsplan van de SBN uit 2010 en de bevindingen van de afgelopen tijd - ook aan de hand van lezingen op de recente studiedagen - de koers van de stichting. We kijken dus kritisch naar de organisatie, de verbreding naar andere vakgebieden, het mede ontwikkelen van een onderzoeksagenda, de mogelijkheden die er zijn om het onderwijs verder te ontwikkelen en de lobby die onder meer gericht is op de overheid. Dat zijn de onderwerpen die nu op de agenda staan.

Als we kijken naar ontwikkelingen binnen de steden dan constateren we juist in tijden van economische crisis een focus op herbestemming van historische gebouwen. Die kunnen beschermd zijn als monument, maar vaak zijn het ook waardevolle gebouwen zonder status. Er is hier veel werk aan de winkel voor de monumentenzorg en als het goed is dus ook op het bouwhistorische vlak. Veel partijen constateren een behoefte aan houvast aan het begin van het proces, in de vorm van een bouwhistorische waardestelling voordat echt plannen worden gemaakt.

Naast de herbestemming speelt een ander belangrijk onderwerp: de grote vraag van eigenaren en ook van de politiek op het gebied van energie besparen en duurzame energie produceren. Ook voor de monumentensector ligt hier een belangrijke opgave. Bij mijn eigen werk in Utrecht speelt dit een grote rol, maar ook veel andere steden zijn hier mee bezig. Hoe kunnen we in het belang van de langdurige instandhouding van monumenten inspelen op de vragen en een goede balans vinden tussen bouwhistorische waarden en de wensen voor energie besparing? Voor de komende jaren is dit een belangrijke vraag. Gemeenten, maar ook de RCE - ook op het bouwhistorische vlak - zijn hier volop mee bezig.

De belangrijkste recente ontwikkeling op het gebied van onderwijs is dat de bestaande afspraken over de bijzondere leerstoel bouwhistorie in Leiden afliepen. Door de RCE wordt niet langer geïnvesteerd in deze leerstoel, maar zoals het er nu naar uit ziet is voor de komende tijd budget geregeld en als de afspraken met Leiden positief aflopen kan de leerstoel gecontinueerd worden. De opgave voor het bestuur van de SBN is dan ook om verder in overleg met

de Leidse Universiteit afspraken te maken over het voortzetten van de leerstoel.

Ondertussen wordt hard gewerkt aan de vernieuwing van de website van de SBN. Vormgeving, indeling en inhoud worden gewijzigd. Dat is ook nodig, want we merken dat de website voor veel soorten informatie wordt bezocht, van Platforms en Studiedagen tot en met de Nieuwsbrieven. Op zeer korte termijn zal de vernieuwing van de website zichtbaar zijn. Al eerder was een aanbestedingskalender voor bouwhistorisch onderzoek aangekondigd, maar de voorbereiding van deze kalender staat op dit moment op een laag pitje. De Rijksgebouwendienst had contact gezocht met de SBN om dit samen op te zetten, maar door bezuinigingen bij de RGD komt dit nu niet van de grond. Hopelijk volgt er wel een doorstart.

De gezamenlijke studiedag van SBN en RCE in december vorig jaar was een groot succes. Om die reden wordt op vrijdag 14 december aanstaande een vergelijkbare dag georganiseerd. Elke donateur ontvangt hiervoor een uitnodiging. Het bouwhistorisch platform bij Kasteel De Haar op 26 september jl. dat door de RCE zou worden georganiseerd, is uitgesteld. De publicatie was nog niet gereed en het programma was om uiteenlopende reden niet tijdig afgerond.

Bouwhistorie is in de eerste plaats mensenwerk. Pioniers voor de gemeentelijke bouwhistorie in Utrecht, Delft en 's-Hertogenbosch beëindigen dit jaar hun werk. Frans Kipp en Wim Weve namen onlangs afscheid en voor Ad van Drunen gaat dat in november gebeuren. De leermeesters voor de generatie van Frans, Wim en Ad zijn inmiddels op hoge leeftijd. Henk Zantkuijl overleed begin september op 87-jarige leeftijd. Zoals zovele vakbroeders in de monumentenzorg was hij tot op het laatste moment actief. De bouwhistorie is hem en zijn tijdgenoten bijzonder veel dank verschuldigd voor de overdracht van kennis en het vele pionierswerk dat zij verrichtten.

HENK JANSEN
SECRETARIS

BOND NEDERLANDSE BOUWHISTORICI

Na de eerste mijlpaal, de formele oprichting van de Bond van Nederlandse Bouwhistorici (BNB) in juni 2011, kunnen wij nu opnieuw een mijlpaal melden. In haar vergadering van 14 september 2012 heeft het bestuur van de Bond de eerste zes bouwhistorici kunnen certificeren die met succes de beoordelingsprocedure hebben doorlopen. Daarmee is de erkenningsregeling

voor bouwhistorici echt van start gegaan.

De noodzaak van een branchevereniging, d.w.z. een kwaliteitswaarborg voor leden van onze beroepsgroep, wordt steeds groter. Vanuit de markt wordt daar in toenemende mate om gevraagd. Bij vragende partijen bestaat een groeiende behoefte aan heldere kwaliteitscriteria voor bouwhistorici en hun onderzoek. Niet te onderschatten is ook de toenemende aandacht voor integriteitsbeleid. Deze ontwikkelingen hebben in het verleden mede geleid tot de oprichting van de Bond van Nederlandse Bouwhistorici. Dankzij een startsubsidie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, die ons beschouwt als onmisbare schakel in de 'restauratieketen' en die de certificering van alle onderdelen van die keten stimuleert, zijn door de BNB eerst de benodigde zaken in orde gemaakt om als officiële vereniging te kunnen functioneren. Dit zijn de statuten, het huishoudelijk reglement, de beroepscode, de kwaliteitscriteria en de website www.bouwhistorici.nl.

De SBN, die als de 'wieg' van de Bond beschouwd mag worden, heeft zoals bekend de oprichting van de Bond op vele manieren gefaciliteerd.

De website is het belangrijkste orgaan van de Bond. Het is dan ook op de website dat de namen en woonplaats van de eerste gecertificeerde bouwhistorici in het kwaliteitsregister zijn gepubliceerd. Als bestuur feliciteren wij deze zes 'pioniers' met dit resultaat. Wij zijn ze ook zeer erkentelijk, omdat ze als eersten nut en noodzaak van de Bond inzagen en de durf hebben gehad om hun werk op basis van de kwaliteitscriteria te laten toetsen. Vanzelfsprekend mogen ze hun registratie ook zelf uitdragen: indien zij dat wensen kunnen deze gecertificeerde bouwhistorici, net als bij de Bond van Nederlandse Architecten, op bijvoorbeeld hun correspondentie en visitekaartje de letters bnb achter hun naam plaatsen.

Momenteel wordt de beoordeling van een tweede groep aanmeldingen voorbereid. Naar verwachting zal tegen het eind van het jaar de lijst van namen in het kwaliteitsregister aangegroeid zijn tot een klein dozijn.

Nog lang niet alle bouwhistorici hebben van de gelegenheid tot erkenning van de kwaliteit van hun onderzoekswerk gebruik gemaakt. Daarom zou het bestuur van de BNB bij deze nogmaals willen oproepen tot aanmelding. Ongetwijfeld zijn velen er door allerlei oorzaken nog niet toe gekomen, maar de maatschappelijke ontwikkelingen bewegen zich onontkoombaar in de richting van een verdere regulatie. Samen met de SBN zet de Bond zich in voor het behoud en de verbetering van de kwaliteit van ons werk en voor de belangen van de bouwhistoricus en zijn onderzoek.

**NAMENS HET BESTUUR VAN DE BNB,
KAREL EMMENS EN RONALD STENVERT**

13 JUNI 2012

ONDERZOEK IN HET HOF VAN MOERKERKEN TE MIJNSHEERENLAND - *MEREL LANTMAN*

De resultaten van een stageonderzoek naar vier zeventiende-eeuwse beschilderde deuren in het Hof van Moerkerken, een verblijf van de vroegere ambachtsheer van Mijnsheerenland, worden gepresenteerd. Het onderzoek van Merel Lantman was deel van een afstudeerproject bij Stichting Restauratie Atelier Limburg en geschiedde in samenwerking met de Rijksdienst Cultureel Erfgoed. Het vormde meteen ook een goede voorbereiding op het toekomstige beroep van zelfstandig restaurator, wat inmiddels een feit is geworden.

Het dorp Mijnsheerenland lag in de Hoekse Waard en was ontstaan na de grote overstroming tijdens de St. Elizabethsvloed in 1421. Op een tekening uit 1647 is er een hof afgebeeld dat in een deplorabele staat verkeert maar zeker is dat het complex na 1663 opnieuw is opgebouwd na een grote brand. Een bewijs daarvan vormen de bouwbestekken uit 1663 die zich in het Nationaal Archief bevinden. Naast de bouwbestekken zijn er ook rekeningen bewaard gebleven. Zeer interessant zijn de rekeningen van een schilder die declareert voor het beschilderen van enkele deuren, in kleuren.

Deze deuren bevinden zich momenteel nog steeds in de Hof van Moerkerken, twee zijn er te vinden op de begane grond en twee op de eerste verdieping. De voorstellingen zijn als volgt te benoemen: een vrouw met veer, de godin Diana, een vrouw bij een fontein en een lansknecht. De deuren bevinden zich niet op de oorspronkelijke plaatsen. Dit kan worden afgeleid uit de sporen van verplaatste sleutelgaten en ook het verschuiven van de plaats van de klink. Ook is er te zien dat de ophangingsbeugel is veranderd ten opzichte van de situatie op de oorspronkelijke plek.

De voorstellingen op de deuren hebben ook heel wat bewerkingen ondergaan. Ze zijn overgeschilderd geweest en ook weer kaal gehaald, gezien de afbijtsporen. Ook zijn er restanten te vinden van retouches. De deuren zijn afgedekt geweest met gespijkerd behang, ze zijn ingekort en smaller gemaakt en een is voorzien van een extra lat.

Zeventiende-eeuwse beschilderde deuren zijn zeer zeldzaam en maar op enkele plaatsen in Nederland te vinden. De onderzoekster noemt enkele locaties: het Burgerweeshuis en het Trippenhuis in Amsterdam, De Tekenschool in Leiden.

Er werd een restauratieplan ingediend met een tweeledig doel: een kleuronder-

zoek en tevens een bouwhistorische inventarisatie om de locatie van de deuren te achterhalen en daarmee een reconstructie op te maken van het wel en wee van deze deuren. Ook was het de bedoeling op deze manier meer inzicht te krijgen in het concept van decoratie in de zeventiende eeuw. Daarvoor was de (ook) aanwezige boedelinventaris van groot belang om inzicht te krijgen welke de voornaamste ruimtes waren.

Het kleuronderzoek vond plaats door een stratigrafisch kleurtrapje te maken op de deurposten. Met de methode XRF (X-ray Fluorescence) d.m.v. een handheld scanner werden pigmenten gedetecteerd, die op twee deuren op de bovenverdieping dezelfde waren en specifiek voor zeventiende-eeuwse schilderijen. Hierbij werd assistentie verleend door medewerkers van de RCE. Er konden geen harde conclusies worden getrokken over de plaatsing van de deuren. Gekeken is naar de voorstelling, en ook naar de lichtval op de schilderijen en waar de retouches zich bevonden. Het lijkt waarschijnlijk dat ze alle vier gelokaliseerd waren op de beletage, gezien de voorname uitstraling. Nader onderzoek lijkt in dit geval zeker aanbevolen.

AHK

Een van de zeventiende-eeuwse beschildeerde deuren uit het Hof van Moerkerken, voorstellende een vrouw met een veer. (foto M. Lantman)

DE RESTAURATIE VAN HET HOOFDHUIS VAN NIJENBURG TE HEILOO – *ISJA FINALY*

De best herkenbare eenheid naar voren halen en de ankerpunten te leveren voor een archief-, kleur-, behang- en bouwhistorisch onderzoek van het Huis Nijenburg in Heiloo was het onderwerp van de lezing door Isja Finaly, hoofd instandhouding van de Vereniging Hendrick de Keyser. Het huis werd in 2004 verworven door de Vereniging Hendrick de Keyser.

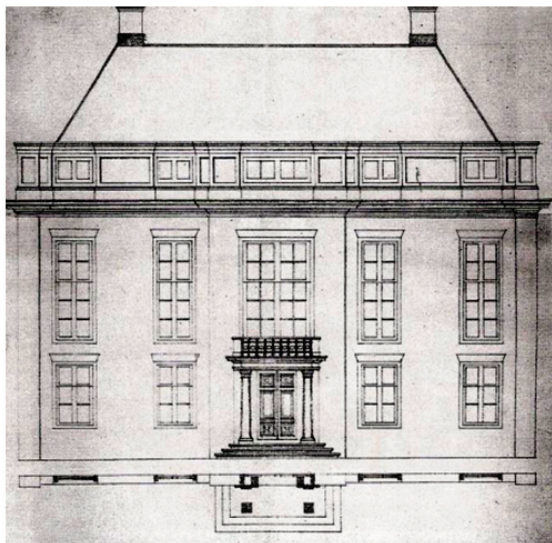
De uitgangspunten voor de bouwhistorie werden neergelegd in een bouwhistorisch onderzoek uit 2000 door bureau J. Kamphuis. Het onderzoek van kleur en behang werd door J. Bohan in de jaren 2010-2011 verricht, en archiefonderzoek in 2007 door A. van der Mark en in 2011 door V. Carbo.

Het pand werd van 1705 tot 2007 bewoond door leden van één en dezelfde familie van Egmond van de Nijenburg en Van Foreest. Om het pand rendabel te maken, door er deels een representatieve functie in onder te brengen, werd in 2009 door Vereniging Hendrick de Keyser een vergunning voor restauratie en verbouwing aangevraagd. Op de begane grond en in de kap, resp. tweede verdieping, zou gewoond gaan worden, met op de eerste verdieping een representatieve ruimte. Kamphuis maakte in zijn rapport een duidelijk onderscheid tussen hoge monumentwaarde en positieve monumentwaarde. De vergunningsaanvraag werd ingediend in 2009, de toestemming kwam en de oplevering geschiedde in 2011.

Uitgangspunten voor de verbouwing waren afbeeldingen uit 1720 en 1830 van de voor- en de achtergevel. De kern van het gebouw was zeventiende-eeuws. Het platte dak werd teruggebracht naar een oplopend schilddak met een zakgoot in het midden. Op de tweede verdieping waar het woonapparte-

ment kwam, werden gemetselde bednissen ontdekt en een zeventiende-eeuwse deur met een omgekeerd sleutelgat. Tussen de sporen kon een dakraam worden aangebracht dat voor het nodige licht op deze verdieping zou zorgen. Het kleuronderzoek werd hier enigszins simpel uitgevoerd: d.m.v. afkrabben kwam men tot de conclusie dat een beige kleur op het houtwerk in de trant van Bentheimer zandsteen het meest passend zou zijn.

Op de begane grond werd de keuken gelokaliseerd die bij de representatieve ruimte op

de eerste verdieping zou gaan horen. Het comptoir uit 1705 was in 1830 tot provisiekamer gewijzigd en van 1860 tot 2007 functioneerde dit wederom als kantoortje. Er was een echte vondst: drie schuiframen die op zolder lagen, hoorden bij de oorspronkelijke kast in dit kantoortje. Een bijzondere bouwhistorische vondst vormden de grenen vloerdelen die met eiken wiggen blind waren gelegd en ook rechtstreeks in het duinzand. Via een kleuronderzoek werden de kleuren van de kozijnen op de begane grond onderzocht. Deze waren van oker en aubergine op mint overgegaan en in 2006 donkergroen geworden. I.v.m. de gewenste helderheid in de kamer werd de kleur nu teruggebracht naar mintgroen. Verrassend was een vondst van een wand met stucwerk, bedekt met zwarte verf en een knalrood papieren behang van vóór 1830.

Bij de representatieve verdieping werden de noodzakelijke sanitaire voorzieningen aangebracht in de opkamer. Dit vergde een aanpassing van het plan. De grote en de kleine zaal op deze eerste verdieping hadden veel overeenkomsten, zoals de rode kleur op de deuren. De decoratief gestucte plafonds in al deze ruimten werden onderzocht en er kwamen verrassende kleuren te voorschijn. De wanden bestonden uit houten planken. In de zijzaal werden restanten gevonden van prachtig handbeschilderd behang met grote bloemen, ook restanten van een papieren behang, maar de wandafwerking in de grote zaal was een raadsel. Er werden daar geen bouwsporen gevonden en ook waren er geen archiefstukken die opheldering konden geven. Het was een dilemma voor de vereniging welke soort interieurafwerking men moest kiezen. Na het kleur- en behangonderzoek werden de resultaten met een motiverend advies gestuurd naar de Gemeente en de RCE en tenslotte werd een keus gemaakt in de sfeer van niet-historiserende vrije interpretatie. Er werd gekozen voor een neutrale kleur voor de plafonds, geen zuurstokroze maar een taupe- en leverkleur.

Natuurmonumenten ontfermt zich over de Engelse landschapstuin waar recent nog een tuinhistorisch onderzoek werd gedaan. Een van de fraaie brede lanen werd onlangs hersteld.

P.S. Bij discussie na afloop werd door een van de toehoorders naar voren gebracht dat men bij het kleurenonderzoek ook altijd rekening moet houden met verschillende kleuren van de grondverven.

AHK

BOUW- EN KLEURHISTORISCH ONDERZOEK VAN HET INTERIEUR VAN OUD GROEVENBEEK IN ERMELO - *FRANK HAANS*

Het bouwhistorisch onderzoek zou eigenlijk getoond worden in een duo-presentatie van het Monumenten Advies Bureau maar kleuronderzoeker Bert Jonker kon helaas niet op het Platform aanwezig zijn.

Het landgoed Oud Groevenbeek is sinds 1968 eigendom van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten. In 2010 heeft er een externe restauratie plaats gevonden van de villa en in 2011 is er een waardestellend bouwhistorisch onderzoek geweest. Daarbij was ook een kleurenonderzoek verricht en na koppeling van de gegevens en vondsten is het onderzoek thans afgerond.

De villa en tuinen bevinden zich in Ermelo, vlakbij Putten. Aan het einde van de zeventiende eeuw komt de naam Grobbenbeecke al voor in archiefstukken. In 1661 werd er in dit gebied een papiermolen gebouwd die draaide op water afkomstig uit de omliggende sprengenkoppen. Het land is deels uitgegraven om de waterloop te bevorderen en de grond die daarbij verplaatst werd bleef liggen waardoor het terrein ook nu nog geaccidenteerd is. De naam ging over in Groevenbeek. Op het land stond in de achttiende eeuw een boerderij en er was groente- en fruitteelt. In 1864 veranderde het gebied van

eigenaar, werd vergroot door meer landaankoop en was er sprake van een ontginningslandgoed, waarvan de opbrengst van het bos werd gebruikt voor de mijnbouw. De oude boerderij werd in 1870 afgebroken en op die plaats verrees een eenvoudig landhuis waarbij in 1879 een tuin werd aangelegd door tuinarchitect J. Copijn uit Utrecht.

In 1907 liet de toenmalige nieuwe eigenaar J.H. van Schermbeek een nieuw huis bouwen onder leiding van de architecten L.A. van Essen en J. van Zeggeren, in een stijl die was beïnvloed door de Art Nouveau. In de jaren 1905 tot 1912 werden er diverse andere gebouwen neergezet, waaronder een koetshuis met paardenstallen, een kassencomplex en een grote kasteelachtige watertoren. In de kelder daarvan, waar nu vleermuizen mogen huizen, was zelfs een klein gasfabriekje geplaatst waarmee de kassen werden verwarmd en de lampen in huis konden branden.

Genoemde architecten werkten ook in een stijl van overgangsarchitectuur, waarbij de toren barok is te noemen en de rest van het huis in chaletstijl is opgetrokken. Er werd veel nieuw materiaal gebruikt zoals verblendstenen. Bricornastenen werden in 'speklagen' gemetseld of in sierranden, er was tegelwerk in de boogtrommels boven de vensters. De hal was weer in Jugendstil en in het interieur werd glas-in-lood gebruikt van glasfabriek Bouvy. Allerlei details zoals gekleurde voegen vallen op, er is een koperen 'zweepslag' (een bekend motief in de Jugendstil), smeedijzeren trapeleuningen, Art Nouveau tegeltableaus als lambrisering, maar er is dan wel weer een Oud-Hollandse houten schouw in de Jachtkamer, waar zich ook nog wandbespanningen bevinden. In de betegelde keuken (met pomp) is een cassetten fries met landschapstegels en een bijzonder houten plafond aanwezig. Een stucplafond met een niet-historische afwerking bevindt zich in de salon. In een van de andere kamers was weer een houten plafond aangebracht met een afwerking in brons verf en een duidelijk Lodewijk XIV-motief. De kelder was ouder dan het bouwjaar 1907 en behoorde duidelijk bij een voorgaand gebouw.

De deuren op de bovenverdieping waren qua maatvoering ouder dan die op de benedenverdieping en ook qua verflagen leken zij hergebruikt te zijn. Als resultaat van het verdere kleuronderzoek van deuren, ramen en kozijnen bleek dat het huis oorspronkelijk in sobere kleuren geverfd was en mogelijk pas later is aangepast in andere kleurstellingen.

Concluderend was er een grote diversiteit aan stijlen en er werd veel modern industrieel materiaal gebruikt. Als verrassing kwam op het laatste moment nog een geweven tapijtbespanning achter een jongere afwerking te voorschijn.

AHK

DE BOUWGESCHIEDENIS VAN HET ACHTTIENDE-EEUWSE HUIZE VOORMEER TE HEERENVEEN - *RUDOLF WIELINGA*

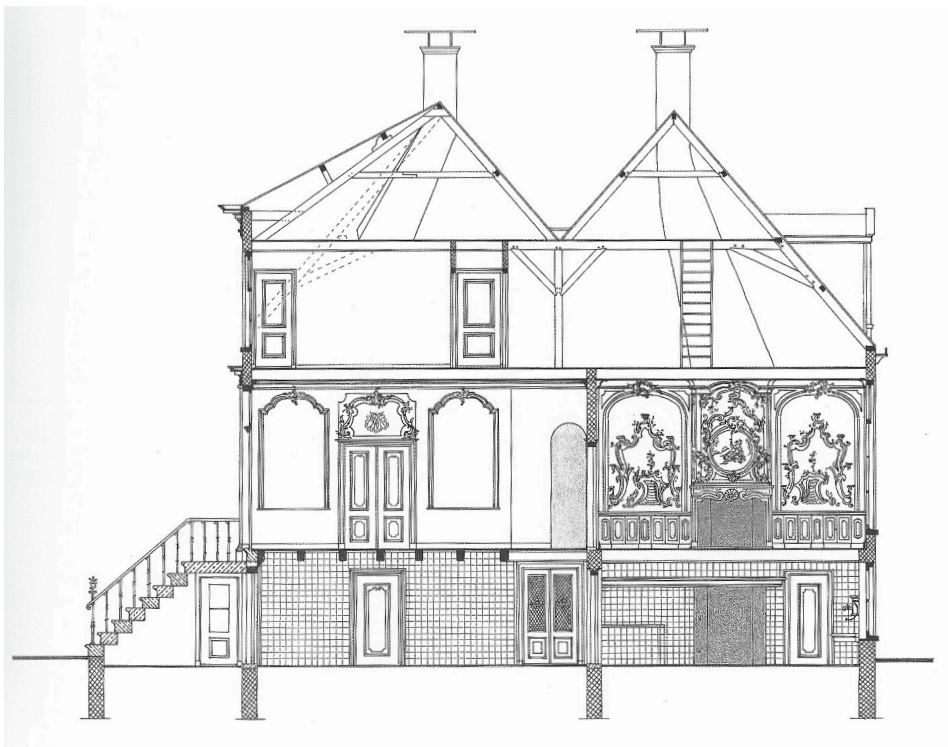
De spreker en huidige bewoner van Huize Voormeer, Rudolf Wielinga was rayon architect van de Rijksdienst voor Monumentenzorg toen hij in 1974 het pand betrok. Het pand was nagelaten door de laatste eigenaar aan de Van Helomastichting en behoefde dringend een restauratie. Hiervoor was een subsidie ter beschikking gesteld door het ministerie van Sociale Zaken en Wielinga ging aan de slag.

Het huis heeft een lange voorgeschiedenis en er zijn mogelijk twee zeventiende-eeuwse voorgangers geweest. Het huidige pand is gebouwd in 1753. Restanten van het fundament van een ouder huis zijn nog te zien bij de voorzijde van het huis. Daaruit kan geconcludeerd worden dat het oorspronkelijke gebouw niet op dezelfde plaats stond en zeker kleiner was. Het huis heeft vijf traveeën en bestaat uit een souterrain, beletage en een zolder onder twee schilddaken met hoekschoorstenen. Op deze beletage is behalve een aantal kleinere kamers ook een grote ‘zaal’ te vinden. Overal is stucwerk in rococo stijl aanwezig. Boven de vleugeldeuren naar de zaal bevinden zich gestucte monogrammen van de eerste bewoners. In deze zaal waren diepe pronknissen te vinden, gedecoreerd met stucwerk in rocaille motieven rond vazen met bloemen.

In de oostelijke voorkamer is een gesneden stucplafond en de wanden zijn er behangen met achttiende-eeuws goudleerbehang, wat in Fries land vrij zeldzaam is. Bovendien is het fond van het behang blauw, terwijl dit meestal goud is.

De eerste zaken die bij de restauratie aangepakt werden, waren het dakbeschot en de goten. In de voorgevel werden de niet ingedeelde schuiframen op de beletage vervangen door ramen met de oude ruitenverdelingen en de luikkasten binnen werden hersteld. In de keuken werd de dikke cementvloer verwijderd. Daaronder bevonden zich oude Ölandtegels, die niet meer te gebruiken waren. Ze zijn verwijderd en vervangen door nieuwe. Verzakking van de vloer werd hersteld. In de keuken werd o.a. een keukenkast weer teruggeplaatst naast de daar aanwezige bedstee en een oven en schouw werden weer in het zicht gebracht. In de westelijke voorkamer werd op het houtwerk de oorspronkelijke donkerblauwe kleur weer teruggebracht terwijl in de oostelijke kamer werd gekozen voor lichtblauw dat goed bij het goudleerbehang paste. In een van de achterkamers was de wand bekleed met donkerrood behang. Dit was in een dermate slechte staat dat het werd vervangen door geperst velourbehang. Tenslotte werden de restanten van een equatoriale zonnewijzer die op zolder lag, weer bij elkaar gevoegd en kon de wijzer gerestaureerd en in de voortuin geplaatst worden.

Toen er in 1943 een snelweg werd aangelegd van Leeuwarden naar Meppel doorsneed deze op dramatische wijze de gronden van de buitenplaats. Gelukkig werd dit in 1998 teruggedraaid en kon ook de tuin gerestaureerd worden. Gekozen is voor een negentiende-eeuwse aanpak in de geest van de

Dwarsdoorsnede, het Huis Voormeer uit 1755, links het voorhuis, dat mogelijk in 1846 is opgehoogd. (tekening R.J. Wielenga)

tuinarchitect L.P. Roodbaard. Hierbij paste ook een tuinhuis dat in Tjalleberd werd gevonden en overgebracht. Vlak daarna is het complex door de RDMZ aangewezen en door het Rijk beschermd als een historische buitenplaats. In een fraai geïllustreerd boek is het huis Voormeer, de tuin en de geschiedenis van de bewoners beschreven door Wielinga in samenwerking met B. van Haersma Buma en mevr. Mulder Radetzky. Carla Rogge leverde een bijdrage over de tuin.

AHK

VOOR DE DATUMS VAN DE KOMENDE PLATFORMS,
ZIE HET HOOFDSTUK 'AANKONDIGINGEN'
VERDEROP IN DEZE NIEUWSBRIEF, OF KIJK OP
WWW.BOUWHISTORIE.NL

VERSLAG DONATEURSDAG

23 JUNI TE LEEUWARDEN

RONALD STENVERT

Op zaterdag 23 juni 2012 vond voor de twintigste keer de jaarlijkse donateursdag plaats van de Stichting Bouwhistorie Nederland. Vol verwachting togen deelnemers vanuit heel Nederland noordwaarts richting Leeuwarden. Daar vond de bijeenkomst plaats in het gebouw 'De Koperen Tuin'. Dit gebouw is onderdeel van de 'Prinsentuin' die in 1795 werd opengesteld en in 1820 door de tuinarchitect L.P. Roodbaard in Engelse landschapstijl is omgevormd.

Toen iedereen eenmaal in de (feitelijk iets te kleine) zaal was gezeten, introduceerde onze voorzitter Koos de Looft als eerste Isabella Diks die als wethouder van Leeuwarden ook monumentenzorg in haar portefeuille heeft.

Zij stak een enthousiast verhaal over haar gemeente af: er zijn 649 rijksmonumenten, waarvan ruim 600 in de stad zelf. De gemeente zal binnenkort uitgebreid worden met een deel van de gemeente Boarnsterhim waarin, net als in de stad Leeuwarden zelf, veel terpen liggen. Juist die terpen vormen een belangrijk thema, omdat de stad Leeuwarden erop is ontstaan. Aan de noordzijde liggen er vele, evenals in de toekomstige fusiegemeente. Het beheren van cultuurhistorisch belangrijke objecten legt veel verantwoordelijkheid op voor de

om-gang daarmee, zoals investeringen van winkelketens in de binnen-stad. Gelukkig geeft de crisis enig uitstel en ruimte voor bezinning op het omgaan met de hele stad. De krimp die in andere gebieden in Friesland aan de orde is, zou in positieve zin benut moeten worden door goed te kijken naar het behoud van cultuurhistorische waarden.

Helaas was de archeologe Mariëlle Kenemans ziek en werd haar verhaal deels overgenomen door Leo van der Laan, beleidsadviseur monumentenzorg van de gemeente.

Van de monumenten in Leeuwarden is de kloosterkerk uit 1260 het oudste voorbeeld. Het door de Duitsers in de Tweede Wereldoorlog bij de vliegbasis Leeuwarden gebouwde Burmaniakamp behoort tot de jongste. Ook komt er een aantal gebouwen uit de naoorlogse periode in het blikveld, waaronder het waterleidinggebouw van Jo Vegter en ook het door Piet Tauber ontworpen gebouw van Tresoar. In de monumentennota van 2006 werd de nieuwe einddatum op 1970 gesteld. Momenteel is men bezig een digitale versie van het monumentenbestand te maken voor zowel rijks-, als gemeentelijke monumenten. Dat bestand is adresgestuurd waarbij niet enkel het object als punt wordt aangegeven, maar ook als digitale contour. Dat kan, indien gewenst, als een laag in een GIS-bestand opgenomen worden. De gemeente heeft geen vaste bouwhistoricus in dienst, maar werkt naar bevind van zaken en huurt soms bouwhistorici in.

Leeuwarden is begonnen als een stad aan zee, bij de monding van de Ee in de toenmalige Middelzee, en bestond in eerste instantie uit drie terpen met als hoogste punt 5.25 boven NAP. De eerste vermelding van de stad dateert uit de elfde eeuw. Kort daarna was de nederzetting met een zeekade beter tegen water beveiligd en groeide vervolgens in fasen uit tot een belangrijke stad, vooral in de vijftiende eeuw. In 1504 werd de stad tot hoofdstad van Friesland uitgeroepen.

Vervolgens kwam Henk Oly aan het woord over zijn huizen- en huisnamenonderzoek vanuit de papieren documenten, met nadruk op het Coulonhuis. Hij nam ons op een boeiende wijze mee langs transportregisters, belastingkohieren, inventarisaties en testamenten. De Hugenoot Antony Coulon was de bouwmeester van de Friese prins van Oranje: Willem IV. Hij kocht in 1713 een stal met woonhuis en in 1724 een aansluitend hoekhuis met terugspringende gevel. Hij verbouwde de panden niet direct maar pas in 1730, zoals blijkt uit de verhoging van de huurwaarde van zijn bezit dat jaar. In 1794 werd het hoek-pand afgesplitst. Tot 1844 bleef het geheel in bezit van de familie Coulon, daarna woonde er een predikant en vanaf 1918 was het een gemeentekantoor. In 1938 ging de notaris Nanne Ottema (1874-1955) er wonen die een groot verzamelaar van keramiek was en veel decoratie in het huis heeft aangebracht.

Daarna was het woord aan bouwhistoricus Frank van der Waard die het

gebouw aan de Doelstraat 8 heeft onderzocht. Het bleek om twee diepe huizen te gaan, waarvan het afgesplitste hoekhuis uiteindelijk in 1958 werd gesloopt. Wat overbleef is een pand van drie travéeën aan de voorzijde en vijf aan de achterzijde. Het gebouw bezit nog zijn achttiende-eeuwse kapconstructie van spanten met kreupele stijlen. Vermoedelijk waren alle kamers voorzien van behangsels en de plafonds van decoraties, waarvan niet altijd even duidelijk is wat origineel is of wat later is ingebracht.

Na de lunch vertrok het hele gezelschap naar het Historisch Centrum Leeuwarden waar we werden verwelkomd door Hester Postma. Daar gaf Dolf van Weezel Errens zijn verhaal ten beste over de restauratie van het provinciehuis dat in de kern uit de vroege zeventiende eeuw dateert en in 1783 met een verdieping verhoogd werd. Uiteindelijk werd het provinciehuis een bonte aaneenschakeling van gebouwen, waarin al in 1980 een forse verbouwing en uitbreiding plaatsvond. Vooral de toenmalige uitbreiding moest bij de recente verbouwing (gestart in 2005) plaats maken voor nieuwbouw naar plannen van Soeters en Van Eldonk. De historische ruimten, waar bouwhistorisch onderzoek naar gedaan werd, bleven in principe onaangetast. Dat gold ook voor de zaal van de Gedeputeerde Staten uit 1783-1786. Toch kwam de provincie in het kader van de verbouwing met een plan tot een kunstproject, waarbij de kunstenaar Hans van Houwelingen aan de Chinees Mu

Choe de zaal ter beschikking stelde om daar op de wanden, waarvoor al een stemmige bekleding was uitgezocht, een modern ontwerp te maken. Minder rigoureuus was de aanpak van de oude statenzaal uit 1893, die in neogotische vormen was ontworpen door J. van Lokhorst (een broertje van de statenzaal in Zwolle). Wel dienden er wat aanpassingen te komen en ook bleken vroegere beschermingsmaatregelen slecht te zijn aangepakt, waardoor de schilderijen op de houten plafonds veelal waren aangetast en het resterende slechts moeizaam hersteld kon worden.

Na dit interessante en bij wijlen ontluisterende verhaal stonden vier excursies op het programma, variërend van: naar de Oldehove met beklimming van de toren, naar het Coulonhuis, een wandeling door de stad en als vierde doel het gevangeniscomplex de Blokhuispoort. Helaas werden niet zoals in voorgaande jaren alle vier excursies in een roulerend schema aangeboden waaruit men een keuze kon maken. Voor diegenen die naar de Blokhuispoort gingen volgde nog een korte toelichting. Het forse gebouw was in 1843 ontstaan als blokhuis en werkhuis en werd in 1870-1878 naar plannen van rijksbouwmeester J.F. Metzelaar omgebouwd. Daarna is door zijn zoon W.C. Metzelaar in 1889-1894 een vleugel bijgebouwd. In eerste instantie werden de gevangenen ondergebracht in alkoven, maar met het veranderen van het gevangenisregime, volgde ook een aaneenschakeling van kleine en grotere verbouwingen. Door het dempen van de Keizersgracht aan de noordzijde in 1957 kwam het complex wat dichterbij de stad en dat bleek nuttig, nu het gebouw dat sinds 2007 buiten gebruik is, van antikraak bewoning is uitgegroeid tot een creatieve broedplaats.

Na afloop van de excursies keerden alle deelnemers weer terug naar de Koperen Tuin voor de afsluitende borrel en men kon uitwisselen wat men van de andere excursies gemist had. Al met al kan van een bijzonder geslaagde dag gesproken worden, met hulde aan de goede organisatie door Leo van der Laan en niet te vergeten ons eigen bestuurslid Marieke van Zanten.

HOUTSKELETCONSTRUCTIES

IN STATIGE ACHTTIENDE-EEUWSE ARCHITECTUUR

EDWIN ORSEL

Houtskeletconstructies zijn het onderwerp van dit artikel. Het accent ligt niet op middeleeuwse voorbeelden, maar op constructies met muurstijlen uit de late zeventiende en de achttiende eeuw in Leiden.¹

OUDE MUURSTIJLEN

Uit Leids bouwhistorische onderzoek is gebleken dat houtskeletconstructies voornamelijk voorkomen in de middeleeuwen (afb.1).² Het middeleeuwse houtskelet, dat voorziet in draagvermogen en stabiliteit van huizen met eigen bouwmuren, bleef ook tijdens het versteningsproces belangrijk. Door zijn constructieve opbouw met muurstijlen, sleutelstukken en ingepende korbels gaf het stabiliteit aan het huis.³ Het houtskelet was vaak van ongeschilderd eikenhout en diende met gebiljoende muurstijlen en peerkraalsleutelstukken tevens ter decoratie. Het werd in de zestiende en zeventiende eeuw geleidelijk verdrongen door balklagen op consoles, als modieus verschijnsel, maar de wens om met minder materiaal te bouwen kan daarbij ook een rol hebben gespeeld.⁴ Toen men van de door osendruppen gescheiden bouwmuren overging op gemeenschappelijke bouwmuren werd de extra stabiliteit ontleend aan schorende (dwars geplaatste) binnenwanden en ook daardoor konden de hinderlijke en ouderwetse korbeelstellen worden vermeden.⁵

In de Leidse zeventiende-eeuwse stadsuitbreidingen werden uitsluitend gemeenschappelijke bouwmuren toegepast. Vermoedelijk speelde hier ook het streven naar materiaalzuiniger bouwen een rol, onder invloed van materiaal schaarste en uit oogpunt van kostenbesparing.

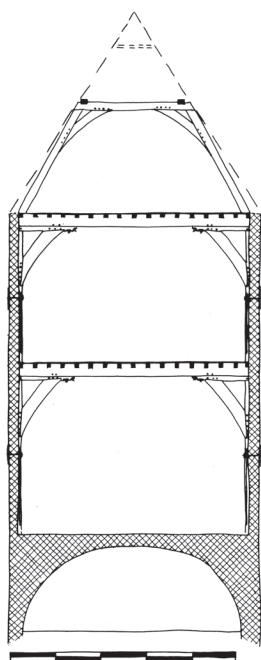
¹ Zie voor de verschillende voorbeelden de betreffende bouwhistorische dossiers in het Bouwhistorisch Archief van Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.

² Orsel, E.D., 'Zijn er nog 'veel' middeleeuwse huizen in Leiden', in: *Dwars door de stad*, Leiden, 2007, p.128-131.

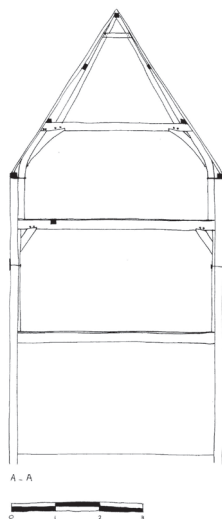
³ Zantkuijl, H.J., *Bouwen in Amsterdam; Het woonhuis in de stad*, herdruk, Amsterdam 1993, p.4 en 34-35.

⁴ Orsel, E.D., 'Zijn er nog 'veel' middeleeuwse huizen in Leiden', in: *Dwars door de stad*, Leiden, 2007, p.128-131.

⁵ Meischke, R., H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland, Zeeland en Zuid-Holland*, Zwolle, 1997, p.37-38.

Afb. 1 Dwarsdoorsnede van Langebrug 55 (1400 ± 6 jr. dendrodatering). Het bakstenen gebouw heeft een eiken houtskelet met muurstijlen, korbeels en sleutelstukken. (tekening E.D. Orsel)

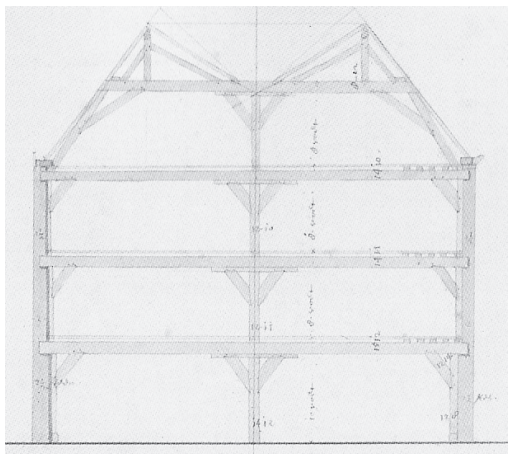
Afb. 2 Dwarsdoorsnede van Oude Rijn 166 (1585 dendrodatering). Het bakstenen gebouw heeft op een begane grond een balklaag op consoles (deze laatste zijn niet meer aanwezig). De verdieping heeft een alternerende eiken balklaag, met onder de zware balken afgeschoorde muurstijlen en onder de lichtere tussenbalken geprofileerde consoles. (tekening E.D. Orsel)

Soms werden nog wel houtskeletten op de verdieping toegepast, maar dit bleek vooral voor te komen in het middeleeuwse stadsdeel waar bestaande huizen werden verbouwd, vervangen of verhoogd (afb.2). Ook bleven houtconstructies met muurstijlen een enkele keer in gebruik bij grote overspanningen en bij opslagfuncties, zoals bijv. bij het Pesthuis uit 1658-1662 en bij een niet uitgevoerd magazijn uit 1672 (afb.3). Bij een gebouw met opslagfunctie diende het houtskelet niet alleen voor stabiliteit, maar ook voor het vergroten van het draagvermogen.

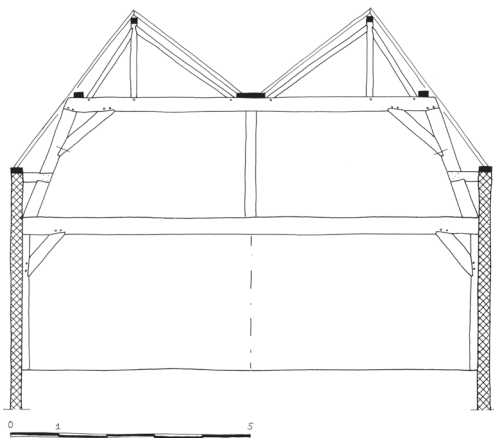
‘JONGE’ HOUTSKELETEN

Houtskeletconstructies komen in Leiden ook voor bij huizen uit de latere zeventiende en de achttiende eeuw. Het gaat dan meestal om grote, hoge en brede huizen met een lijstgevel.⁶ Zonder uitzondering is er sprake van de toepassing van een verdiepingshoutskelet op de bovenste bouwlaag of -lagen, vaak ophogingen van bestaande panden, waar het houtskelet stabiliteit moet geven aan de bovenste verdieping(en). De hoge huizen met twee (zelden meer) verdiepingen torenen uit boven het gemiddelde Leidse woonhuis, dat meest

⁶ Orsel, E.D., *Klassizistische Dachwerkkonstruktionen des 17. und 18. Jahrhunderts in Leiden*, in: P. Zalewski (red.), *Dachkonstruktionen der Barockzeit in Norddeutschland und im benachbarten Ausland*, Petersberg, 2009-1, p.124-135.

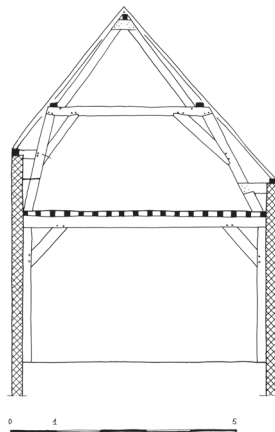
Afb. 3 Ontwerptekening voor een magazijn in Leiden (Van der Helm, 1672, archiefdatering). Het heeft een constructie met stenen muren en een zwaar houtskelet met onderslag. (herkomst Regionaal Archief Leiden, PV20651)

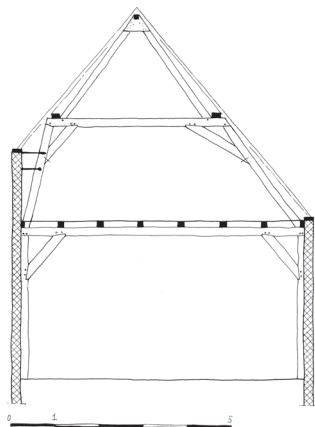
Afb. 4 Dwarsdoorsnede van de tweede verdieping en zolder van Breestraat 84 (1672-1674, archiefdatering). Het bakstenen gebouw heeft enkelvoudige grenen balklagen met op de bovenste verdieping om de drie balken een houtskelet met muurstijlen en ingepende korbels. (tekening E.D. Orsel)

één of twee bouwlagen heeft. Omdat deze verdiepingen vaak niet zijn ingedeeld met dwarsmuren, kan daar geen stabiliteit aan worden ontleend, evenmin aan een buirpand.

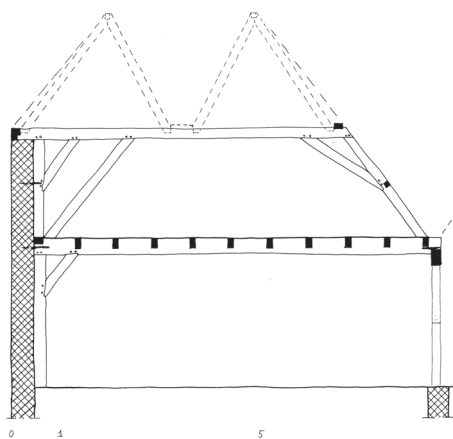
Een vroege toepassing is de houtske-letconstructie op de derde verdieping van Breestraat 84 uit 1672-1674 (afb.4). Voorbeelden uit de achttiende eeuw van houtskeletten op de bovenste bouwlaag zijn te vinden in Rapenburg 61 uit 1701,

Afb. 5 Doorsnede haaks op de voorgevel van de tweede verdieping en zolder van Breestraat 31 (1742, archiefdatering). Aan de straat is het gebouw hoger opgetrokken. Dit bakstenen gedeelte heeft op de bovenste verdieping een grenen houtskelet met muurstijlen, ingepende korbels en een samengestelde balklaag. Vanwege de hoge voorgevel is het spant asymmetrisch uitgevoerd. (tekening E.D. Orsel)

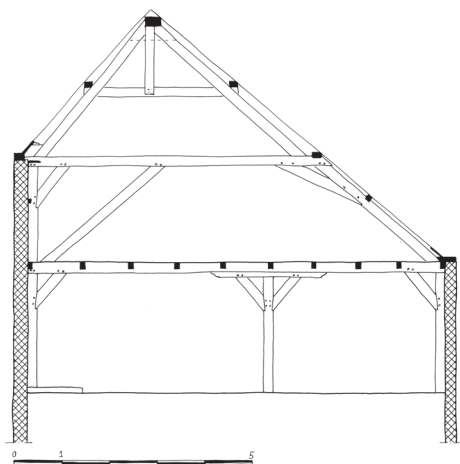

Afb. 6 Doorsnede haaks op de voorgevel van de tweede verdieping en zolder van Rapenburg 65 (1749, archiefdatering). Aan de straat is het gebouw hoger opgetrokken. Dit bakstenen gedeelte heeft een grenen houtskelet met muurstijlen, ingepende korbels en een samengestelde balklaag. Vanwege de hoge voorgevel is het spant asymmetrisch uitgevoerd. (tekening E.D. Orsel)

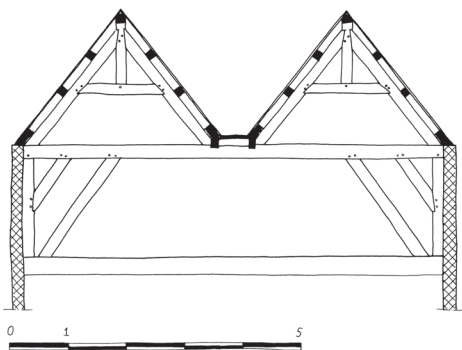

Afb. 7 Doorsnede haaks op de voorgevel van de tweede verdieping en zolder van Rapenburg 67 (1760, archiefdatering). Aan de straat is het gebouw hoger opgetrokken. Dit bakstenen gedeelte heeft een grenen houtskelet met muurstijlen, ingepende korbels, een onderslag en een samengestelde balklaag. Vanwege de hoge voorgevel is het spant asymmetrisch uitgevoerd en voorzien van een muurstijlconstructie bij de voorgevel. (tekening E.D. Orsel)

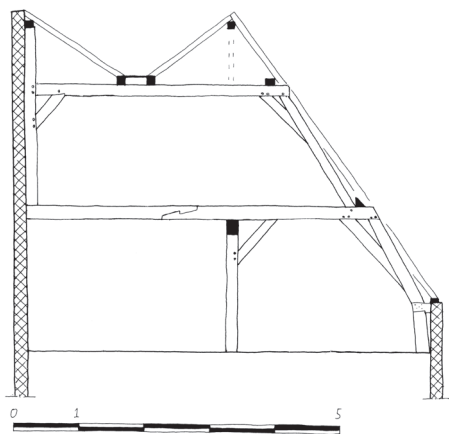
Breestraat 31 uit 1742, Rapenburg 65 uit 1749, Rapenburg 67 uit 1760, Breestraat 117 uit 1762, Breestraat 24 uit 1766 en Hooglandse Kerkgracht 11-21 uit 1774 (afb. 5 t/m 9). De constructie bestaat meest uit een ongedecoreerd houtskelet van grenenhout met voor de muren staande muurstijlen en ingepende rechte korbels. Bij de aangetroffen voorbeelden zijn geen sleutelstukken aanwezig. Om het pand aan de voorzijde nog hoger te laten lijken wordt daarbij soms een asymmetrisch dak toepast, dat aan de voorzijde hoger is dan aan de achterzijde. Bij Breestraat 31 uit 1742 en Rapenburg 65 uit 1749 wordt dit constructief opgelost met een asymmetrisch spant (zie afb. 5 en 6). De hoog opgaande borstwering ten behoeve van de kroonlijst is met een gesmeed anker en of een gepend blokkeel aan het steil geplaatste voorste spantbeen verbonden. Deze verbinding is bedoeld om de borstwering te verankeren aan de spanten en zodoende te voorkomen dat de kroonlijst naar voren kan vallen. In Rapenburg 67 is hiervoor het onderste spant zelfs

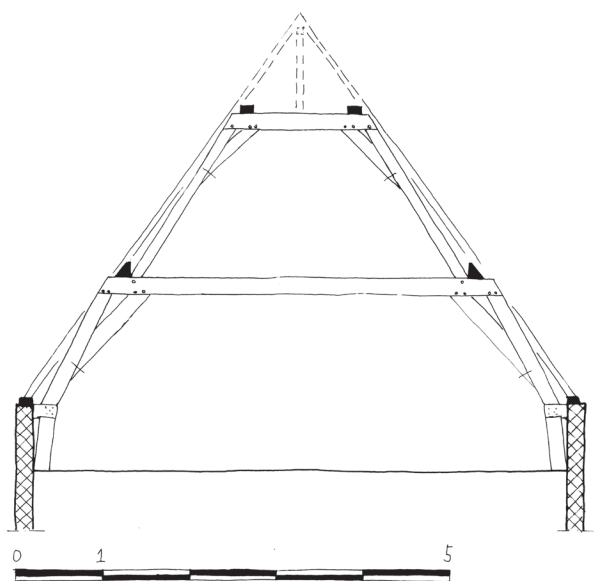
Afb. 8 Doorsnede haaks op de voorgevel van de tweede verdieping en zolder van Breestraat 117 (1762, archiefdatering). Aan de straat is het gebouw hoger opgetrokken. Dit bakstenen gedeelte heeft een grenen houtskelet met muurstijlen, ingepende korbels en een samengestelde balklaag. Vanwege de hoge voorgevel is het spant asymmetrisch uitgevoerd en voorzien van een muurstijlconstructie met dubbele korbels bij de voorgevel. (tekening E.D. Orsel)

Afb. 9 Doorsnede van de derde verdieping en zolder van Breestraat 24 (1766, archiefdatering). De bakstenen muren zijn geschoord met een grenen houtskelet met dubbele korbels. (tekening E.D. Orsel)

Afb. 10 Doorsnede van de zolder-verdieping (tweede verdieping) van het dwarshuis van Hooglandsekerkgracht 3 (1618-1619, dendrodatering). Dit gebouw is voorzien van een eiken kapconstructie met debalkspanten. (reconstructietekening E.D. Orsel)

Afb. 11 Doorsnede van Hooglandsekerkgracht 3 met de opgehoogde voorgevel (XVIII). De zeventiende-eeuwse kapconstructie is met een grenen tussenbalkconstructie aangepast om de voorgevel te schoren. (tekening E.D. Orsel)

uitgevoerd met een houtskeletconstructie aan de voorzijde. Een vergelijkbaar voorbeeld is Hooglandsekerkgracht 3 (afb. 10 en 11). Hier is een tweelaags dwarshuis uit 1618/1619 (d) in de achttiende eeuw voorzien van een nieuwe lijstgevel die suggereert dat het pand vier bouwlagen hoog is. Deze lijstgevel wordt geschoord door een tussenbalkconstructie. Fraai is te zien hoe de zeventiende-eeuwse kap hiervoor is aangepast.

Uit dit Leids bouwhistorisch onderzoek is gebleken dat houtskeletconstructies ook in de zeventiende- en achttiende-eeuwse architectuur met hogere, statige woonhuizen nog herhaaldelijk werden toegepast. Het (dan ongeschilderde en ongedecoreerde) grenen houtskelet gaf stabiliteit aan de bouwmuren van de verdiepingen die boven andere panden uittorenden, waar ze geen steun aan konden ontleen. Muurstijlen van hout werden tevens toegepast in (a-symmetrische) kapconstructies om steun te bieden aan hoog opgetrokken voorgevels of leugenaars.

CHRISTINE WEIJS

Langs de spoorlijn door Dordrecht ligt een van de meest markante gebouwen van de stad - het voormalige hoofdkantoor van de Brand Verzekering Maatschappij De Holland - dat in 1937 werd gebouwd. Het gebouw biedt momenteel een treurige aanblik door jarenlange verwaarlozing, maar binnenkort begint het zijn derde leven. Dit artikel beschrijft de architectuur van Sybold van Ravesteijn.¹ De nadruk ligt op techniek en materialen die de architect heeft toegepast voor zijn ontwerp.

Het gebouw 'De Holland' ligt net buiten het historische centrum van de stad, in de negentiende-eeuwse schil. Dit gebied was sinds de komst van het spoor in 1872 een aantrekkelijk vestigingsgebied geworden voor industrieën en bedrijfsgebouwen, maar ook scholen, een ziekenhuis en een aantal deftige villa's vonden er hun bestemming. In gelijke tred met de opbloei van industrie, nijverheid en handel ontstonden verzekeringsmaatschappijen voor het verzekeren van risico's en brand- en waterschade. Zo begonnen de heren P.J. de Kanter en K.J.J. Lotzy in 1859 de Brand Verzekering Maatschappij De Holland, in een achterkamer aan de Groenmarkt. Toen de zaken goed gingen, liet de maatschappij in 1896 haar eerste eigen kantoorgebouw aan de deftige Wijnstraat ontwerpen door de Dordtse architect H.A. Reus. Toen ook dit kantoor te klein werd, kreeg Sybold van Ravesteijn in 1937 de opdracht om een nieuw kantoor te ontwerpen aan de Burgemeester de Raadsingel. Met Van Ravesteijn koos de directie voor een uitstraling van moderniteit, elegantie en voornaamheid.

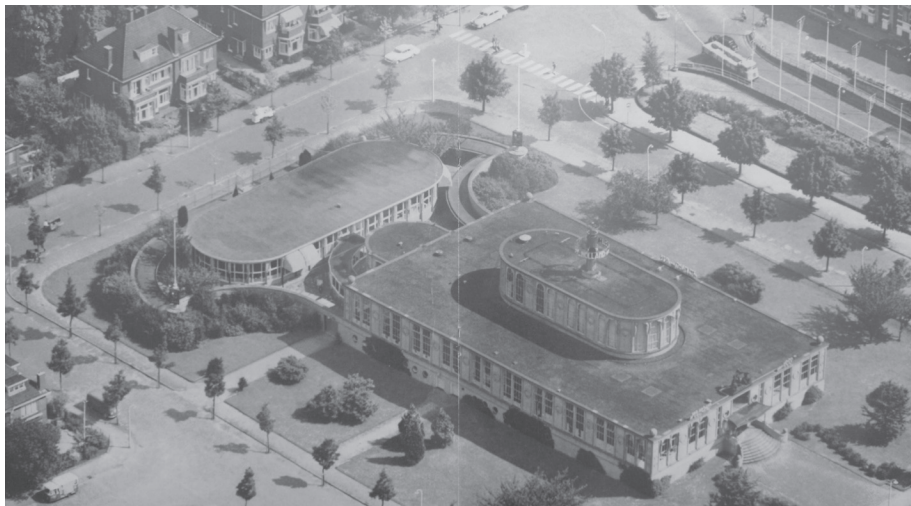
STOOMSCHIP

In het ontwerp van De Holland kreeg Van Ravesteijn alle ruimte om zijn ideeën van moderne materialen en technieken en zijn onconventionele vormtaal toe te passen. Hij kreeg slechts twee richtlijnen mee:

1. Het gehele kantoorbedrijf moest in hoofdzaak op één niveau kunnen worden uitgeoefend. Een plat gebouw dus. Maar hoogte geeft aanzien

¹ In dit artikel is gekozen voor de schrijfwijze van de naam van Van Ravesteijn met ij in plaats van y, omdat de architect die zelf ook zo schreef: zowel in zijn handtekening als in gedrukte vorm op zijn briefpapier.

en om dat te creëren, ontwierp Van Ravesteijn een piramide hoofdvorm. De kantoorruimte zette hij op een souterrain dat het gebouw als het ware op een sokkel plaatste. Hierop kwam een kleine verdieping voor de commissarissen. Een lange schoorsteen pal in het midden zorgde nog eens voor een extra hoogteaccent: als een stoomschip aan het spoor.

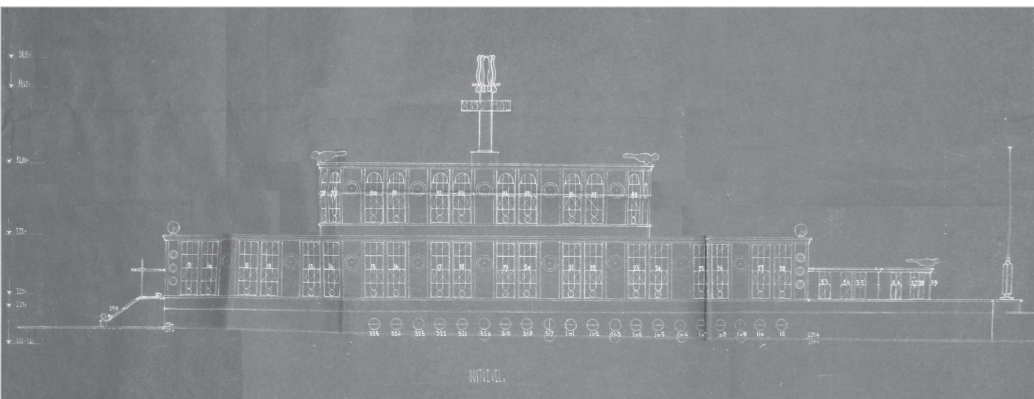

De Holland kort na de oplevering. Er staat nog geen schoorsteen op het dak. Rechtsonder is de entree met bordestrap en luifel te zien. (foto Erfgoedcentrum DiEP)

2. *Het gebouw moest vanuit het treinverkeer een echte blikvanger zijn.* Daarom situeerde Van Ravesteijn de hoofdentree aan de zuidzijde, naar het spoor gericht. Het opvallende en moderne gebouw van De Holland was niet te missen vanuit de trein. Ook de ovale commissarissenkamer als een uitkijktoren op het dak, vormt een blikvanger. De commissarissen zullen zelf ook genoten hebben van het weidse uitzicht op spoor en stad.

GESAMTKUNSTWERK

Uit de bouwtekeningen blijkt hoezeer Van Ravesteijn zich ook heeft bemoeid met de indeling en de inrichting van de ruimten. Op elke verdiegingsplaattegrond staat nauwkeurig aangegeven en ingetekend welke functies de ruimten hadden en waar het meubilair –kasten, tafels, stoelen, verlichting– moest komen. Het gebouw kende een strikte scheiding voor directie en klanten en voor het personeel: elk had eigen ingangen, werkruimten, trappen en toiletten. De representatieve hoofdentree aan de zuidzijde werd alleen gebruikt door de directie en gasten. Die bezoeker kwam binnen in een cirkelvormige hal, negen meter in diameter, waaraan de loketten lagen. Daarachter bevond zich de grote kantoorruimte met plaats voor 150 mensen. Daarachter bevonden

Op deze bouwtekeningen uit 1937 is de piramidale vorm goed te zien. Zijaanzicht.

zich, gescheiden door een glaswand, de kantoren voor administratie en hoge functionarissen.

MODERNE CONSTRUCTIES

De Holland meet 27 x 45 meter, en ligt op een terrein van 6100 m². Van Ravesteijn baseerde zijn gebouw op een stramien van vierkanten van 4,50 x 4,50 m. Aan de korte zijde is dit stramien zes keer toegepast, aan de lange zijde tien keer. De funderingspalen maken met koppelbalken een verbinding met het souterrain. Het souterrain is geheel opgebouwd uit gewapend beton – zowel de muren als de kolommen. Vervolgens bestaat de constructie vanaf vloerniveau uit een staalskelet. De kolommen in het interieur zijn geconstrueerd uit twee hoekstalen, die gelast zijn tot een vierkante doorsnede, wat in 1937 nog vrij bijzonder was. Hierdoor kon de middellijn van de kolommen beperkt blijven tot slechts 28 cm. De staalconstructie is aan het oog onttrokken door een ronde omkleding van beton.² De opbouw voor de commissarissen kreeg eveneens een staalskelet, maar een houten vloer in tegenstelling tot de vloer van de kantoorruimte die van gewapend beton was.

Voor de gevels en muren koos Van Ravesteijn een rode baksteen, met een dunne spouw ertussen. De buitenzijde hiervan is bekleed met natuursteenpleister. Afvoerbuizen voor hemelwater en kanalen voor gashaarden werden weggewerkt in de gevels.

MODERNE MATERIALEN

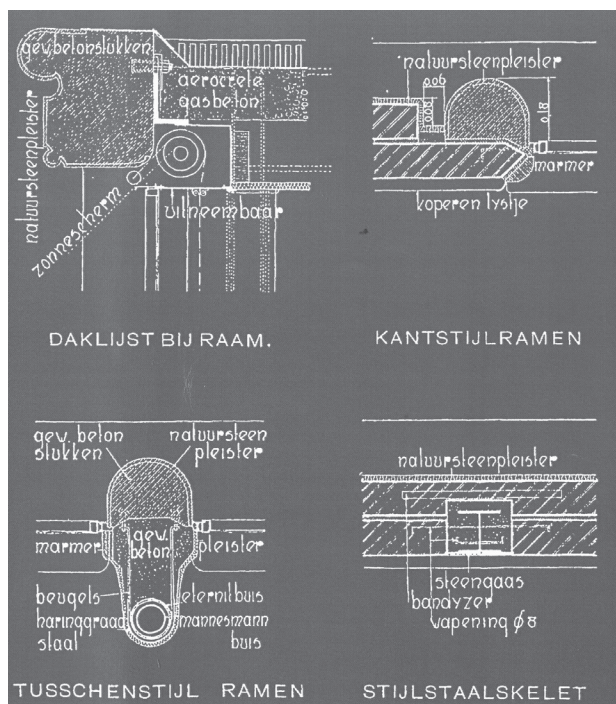
Van Ravesteijn paste een scala aan moderne materialen en technieken toe, waaronder natuursteenpleister van Articon (zie bijgevoegde afbeelding). Dit

² S. van Ravesteijn, Bouwkundig weekblad, 1939, p. 385.

bestaat uit fijngemalen graniet dat hij in verschillende kleurtinten toepaste. Dit kunstmateriaal was een stuk goedkoper dan natuursteen. Bovendien konden ook meer gecompliceerde profielen voor halfzuilen, lijsten en dekbanden in de fabriek gemaakt worden en ter plaatse ingepast. In de trappen is een helderder roze graniet in de beton verwerkt dan in de gevels. Hierdoor ontstaat een subtiële kleurnuance. Door verwerking en vervuiling is dit echter niet goed meer te zien. In feite zijn er twee soorten bewerkingen: als pleister ter plekke, of als sierlaag in de in de bekisting van de prefab-elementen. In Diergaarde Blijdorp is ditzelfde geconstateerd.³

Over Articon schreef Van Ravesteijn in 1940 een artikel in Conglomeraten: *De buitengevels bestaan uit metselwerk, aan de buitenzijde afgepleisterd met Articon-pleister. Die der verdieping zijn aan de binnenzijde bemetseld met een klamp van aerocretegasbetonsteen. De tot halfzuilen gevormde onderdelen der buitengevels, de lijsten, dekbanden, enz. bestaan uit*

in de fabriek gemaakte Articon-stukken, in het werk gesteld. (...) De ca. 1200 m² Articon-pleisterwerk werden in het werk uitgevoerd door een speciaal voor het werk getrainde ploeg, die onder leiding stond van een onzer inspecteurs (...). Gebouwen pleisteren en strak werk opleveren, dat er niet afvalt bij vorst is lang niet ieders werk. Bovendien moet het pleisterwerk in kleur en toon zooveel mogelijk overeenstemmen met de in de fabriek gemaakte onderdelen. (...) Zonder meer zal het duidelijk zijn, dat de modelmakers en de Articon-Arbeiders een zware taak achter den rug hebben. Maatvoering, strak

Detailtekeningen van de ramen en daklijsten.
(tekening Bouwkundig Weekblad 1939)

³ Vriendelijke mededeling van Ronald Stenvert. Zie ook de twee rapporten van BBA in de literatuuropgave.

Detail uit bouwtekening waarop de vloer-plafondconstructie is aangegeven.

*werk, gelijkheid van toon waren eerste vereischten. Het welslagen van deze architectuur hing er van af. Een rafelig uiterlijk der onderdeelen verstoort de fraaie lijnen. Tenslotte rest nog te vermelden, dat al het Articon-werk werd uitgevoerd volgens een kleurmonster An 251 in gewassen afwerking dat in overleg met den architect werd samengesteld.*⁴

De Articondelen voor de gevelbekleding werden geleverd door De Metoor in De Steeg (gemeente Rheden). De exacte samenstelling van deze natuursteen-pleister is daar niet meer bekend.

Zoals van Ravesteijn hierboven aangaf, paste hij aan de binnenzijde van de gevels een bekleding toe van Aerocrete gasbetonblokken die gekocht werden bij N.V. Aerocrete Holland & A.N. de Lint N.V. Zij leverden volgens een brief van het verkoopkantoor aan Van Ravesteijn “*Aerocrete gasbetonsteenen B materiaal (...) in de afmeting 20 x 33 à 14 stuks per m². De dikte der steenen zal in dit geval 9 cm bedragen. 1 m² Aerocrete gasbeton bevat 200 kg cement, 600 kg zand, 300 kg bims benevens Aerocrete drijfstof. De drukvastheid van B materiaal is 40 à 45 kg per cm². Het soortelijk gewicht is 1,1.*”⁵

Voor de vloeren en plafonds zocht Van Ravesteijn zoveel mogelijk geluids-isolerende materialen uit. Op de vloeren legde hij daarom kurkparket en in de plafonds verwerkte hij een isolerende “*doorgaande ‘deken’ van Siltem weefsel A, langs de gevels opgezet achter het plint. Deze is in banen bovenop de draagbalken gespijkerd. Daarop wordt een schroot gespijkerd en daarin, met ertusschen een strook Siltem weefsel B, even breed als de schroot, de vloer*

⁴ ‘Articon aan het nieuwe gebouw van de “Holland van 1859” te Dordrecht’, in: *Conglomeraten*, maart 1940, p. 186-189.

⁵ Archief gemeente Dordrecht, de leveringsbrief is opgenomen in het bouwhistorisch rapport *De Holland, Burgemeester de Raadsingel 97*.

gespijkerd, nadat tevoren bovenop de deken Siltem A droog zand is gestrooid. Aldus heeft de vloerspijker geen contact met de draagbalk (contactgeluid), terwijl de deken met zand de geluidstransmissie tegenhoudt. Deze voorziening, reeds eerder toegepast, is eenvoudig, weinig kostbaar en zéér afdoende.”⁶

Deze isolerende constructie is deels nog aanwezig. Aan de onderzijde tegen het plafond zitten nog kleine restanten van 1,5 cm dikke zachtboardplaten, die tegen plafondhangers van 5 x 15 cm gespijkerd zitten.⁷ Onlangs wist de

Alle zestien oorspronkelijke daklichten van prismaglas in beton zijn nog aanwezig. (foto C. Weijs)

beheerder van De Holland zich te herinneren dat de 5 cm zand niet tussen de beide Siltem-dekens lag, maar direct óp de dikke zachtboardplaten.⁸ Tussen de vloerbalken en tegen de houten delen van de hierboven liggende vloerconstructie werd de Siltem-deken gespijkerd, een zwarte deken van steenwolachtig materiaal. De deken wordt extra op zijn plek gehouden door kruislings geplaatste tussenbalkjes tussen de vloerbalken. Het onderscheid tussen de Siltem A en B is nog niet blootgelegd.

De platte daken bestonden uit lichte, gewapende Aerocrete gasbetonplaten van 15 cm dik, met een mastiek bedekking van 2 lagen asfaltpapier met hennepweefsel waarop 3 cm grind.⁹ Dit is niet bewaard gebleven.

⁶ Ravesteijn, *Bouwkundig weekblad*, 1939 p. 386.

⁷ Idem

⁸ Vriendelijke mededeling van de heer W. Zijdeveld, beheerder van De Holland van 1968 tot 1988.

⁹ Idem

DAGLICHT

Van Ravesteijn vond het belangrijk dat mensen in een prettige ruimte konden werken met veel (dag)licht en ruimte. Hiervoor ontwierp hij drie soorten ramen:

1. *Ronde stalen tuimelramen in het souterrain* – de meeste zijn gespaard gebleven; een aantal raampjes is gesneuveld voor een parkeergarage in 1988.
2. *Grote stalen ramen met een lage borstwering* – voor grote lichtinval op de kantoorverdieping en de commissarissenkamer.
3. *Zestien daklichten van prismaglas* om de lichtinval van de kantoorruimte verder te optimaliseren. Van Ravesteijn omschrijft ze in de bouwtekeningen

Tuimelraam in het souterrain (foto C. Weijs)

als glastegelramen met legramen: bouwglas gevat in beton voor de bovenkant op het dak en legramen met decoratief vormgegeven matglas aan de binnenzijde in de kantoorruimte. Piramidevormen aan de onderkant zorgen voor een optimale verspreiding van het daglicht. Dit glas geeft een heel ander licht dan een gewone glasplaat in een dakraam. De verrassing was groot toen onlangs werd ontdekt dat alle daklichten nog aanwezig zijn! En ze worden weer hersteld.

Van Ravesteijn heeft in detailtekeningen aangegeven dat er ingebouwde zonneschermen onder de daklijst moesten komen. Meestal is het rolsysteem van de zonneschermen aan de buitenzijde van het gevelvlak verwerkt, maar in het geval van de Holland zou dit het gevelbeeld erg verstoren. De bediening van de zonneschermen zat aan de binnenzijde. Deze zonwering is niet bewaard gebleven.

De Holland wordt nu verbouwd voor de komst van het Onderwijsmuseum. Dit museum wil voor het exterieur zoveel mogelijk terugkeren naar de situatie uit 1939, zodat De Holland weer in volle glorie met omliggende tuin te bewonderen is.

BRONNEN

S. van Ginkel-Meester en R. Stenvert, *Rivièrahal Blijdorp Rotterdam. Bouwhistorische verkenning en kleuronderzoek met waardestelling*. BBA, Utrecht 2008

S. van Ginkel-Meester en R. Stenvert, *Roofdierengebouw Blijdorp Rotterdam. Bouwhistorische verkenning en kleuronderzoek met waardestelling*. BBA, Utrecht 2010.

S. van Ravesteyn, Het nieuwe gebouw der "Holland van 1859" te Dordrecht, in: *Bouwkundig weekblad Architectura*, nr. 40, 7 oktober 1939, p. 381-387

S. van Ravesteyn, Articon aan het nieuwe gebouw van de Holland van 1859" te Dordrecht, in: *Conglomeraten, tijdschrift gewijd aan het gebruik van Meteorobeton*, 1940 nr. 12, p. 186-189

K. Rouw, *Sybold van Ravesteyn. Architect van Kunstmin en De Holland*, Rotterdam 1988

M. Scharlemann, J-D. Koudijs, *S. van Ravesteijn (1889-1983). De meester van de gebogen lijn*, BONAS-reeks, Rotterdam 2005

R. Stenvert, Bouwhistorie, gewapend beton, deel 2, in: *Vitruvius*, nr 12, juli 2010, p. 20.

E. Elias, *Meteor beton: 50 jaren Meteor beton 1907-1957*, s.l., De Steeg 1957.

Ramen in de Commissarissenkamer. (foto Marco de Nood, Erfgoedcentrum DiEP)

DOCUMENTEREN! DOCUMENT EREN?

AD VAN DRUNEN

Een belangrijke taak van de bouwhistoricus is het vastleggen van gegevens die worden waargenomen tijdens een bouwhistorisch (voor)onderzoek. Bij een kortstondig bezoek in het kader van een waarde-stelling volstaan meestal foto's. Bij uitgebreider onderzoek moet ook gemeten en getekend worden. Hierbij gaat het niet alleen om het opmeten van complete gebouwen of draagconstructies, maar ook om het vastleggen van kleinere bouwelementen en details. De bouwhistoricus moet goed kijken hoe het object van onderzoek in elkaar steekt, waartoe iets diende en hoe het vervaardigd is. Zonder te doorgronden is documenteren niet goed mogelijk. Deze manier van documenteren is in feite de beste leerschool om het vak te leren en het gebouw te kennen. Documentatie tekeningen zijn op de eerste plaats bedoeld voor de praktische monumentenzorg: de planvoorbereiding en de vergunningverlening. Daarna en daarnaast zijn ze van belang voor het wetenschappelijk bouwhistorisch onderzoek. Over het tweede, wetenschappelijke leven van getekende documenten gaat dit artikel. De opmetingen van onderdelen van gebouwen zoals die in de eerste jaren van het bouwhistorisch onderzoek in Den Bosch zijn vervaardigd staan hierbij centraal. Twee vragen komen aan de orde: hebben we nog iets aan deze documenten uit de beginperiode en is deze wijze van documenteren nog bruikbaar in de hedendaagse gedigitaliseerde bouwhistorische onderzoeksmethode?

DOCUMENTATIEBLADEN

In 1975, ver voor de computer zijn intrede deed in ons vakgebied, begon ik met het bouwhistorisch onderzoek in Den Bosch. Daarbij stond ik voor de vraag hoe de enorme hoeveelheid gegevens kon worden vastgelegd zonder er in vast te lopen. Met deze vraag ben ik naar Herman Janse gegaan, van de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg, RdMz. Daar werkte men al vanaf 1959 aan de serie *Documentatiebladen*, opmetingstekeningen op A4-formaat, meestal op gedetailleerde schaal.¹ Janse stelde voor om de onderzoeksgegevens uit Den Bosch op dezelfde wijze op te zetten en in de serie op te nemen.

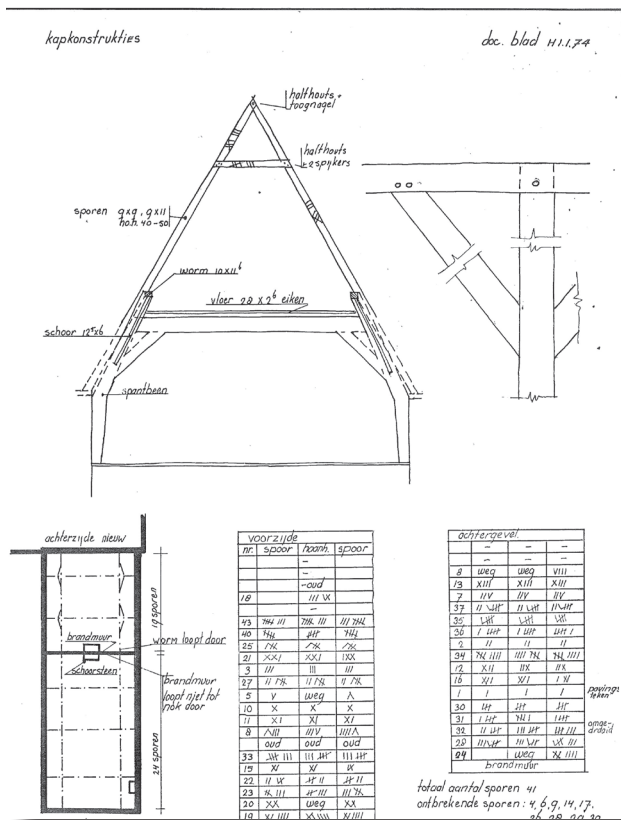
De serie van de rijksdienst werd ontsloten door een decimale classificatie

¹ Vanaf de start in 1959 zijn er in de eerste 10 jaar circa 400 documentatiebladen vervaardigd.

methode, die was gekop-
peld aan de Universele
Decimale Classificatie
(UDC). Hiermee werd
een praktische ordening
en ontsluiting mogelijk.
Deze methodologie is
beschreven in bijdrage
03 van het *Restauratie
Vademecum* (RV);
*Het onderzoek van
monumenten*.²

De gegevens werden onder
andere aangeleverd door
de rayonmedewerkers
van de rijksdienst en
anderen van buiten
de rijksdienst, zoals
restauratiearchitecten en
bouwkundige medewerkers.
De RdMz was toen nog een
instituut waar kennis werd
verzameld. De serie is
opgezet in een tijd dat het
bouwhistorisch onderzoek
nog in de kinderschoenen
stond. In die tijd werden
bouwhistorische gegevens
weloverwogen niet
systematisch naar buiten
gebracht. De rijksdienst
was hiermee nogal
terughoudend omdat veel
constructies regio-specifiek

zijn en niet zomaar in andere de-len van het land kunnen worden gekopieerd.
Later, toen bij de RdMz een (staf)afdeling Onderzoek & Documentatie werd
opgericht, kreeg het bouwhistorisch onderzoek een duidelijke positie en
ontstond een structurele samenwerking met gemeenten, provincies, particuliere
instellingen en architectenbureau's. Dit samenwerkingsverband heeft een
stevige impuls gegeven bij het uitwisselen van bouwhistorische documentaties.

Een documentatieblad met de zogenaamde Bossche indeling.

² Jong, S. de, *Onderzoek: Vooronderzoek en onderzoek van monumenten. (Restauratie Vademecum)* bijdrage 03, Zeist/'s-Gravenhage 1986.

DE BOSSCHE DOCUMENTATIEBLADEN

In Den Bosch moesten onder grote werkdruk bouwhistorische gegevens vastgelegd worden om te voorkomen dat ze tijdens verbouwingen verloren zouden gaan. Het praktische systeem van de documentatietekeningen van de rijksdienst bleek heel handig en er kon vlot mee gewerkt worden. Zo startte de serie Bossche documentatiebladen. Het doel was om zaken die waargenomen werden voorafgaand aan en tijdens verbouwingen vast te leggen. Publiceren van de gegevens was ook in Den Bosch geen doelstelling.

In navolging van de rijksdienst gebruikten we in Den Bosch de genoemde decimale rangschikking. De invulling van het classificatie systeem werd wel enigszins aangepast. De RdMz ging uit van een hoofdindeling in materiaalsoorten, die hebben we overgenomen. Aangezien bij de RdMz veel plaats was ingeruimd voor kapconstructies, die voor de Bossche situatie niet zo nodig was, is de sub indeling iets gewijzigd. Op afbeelding 1 staat de Bossche indeling weergegeven.

In april 1975 zijn zo de eerste vijf Bossche documentatiebladen getekend. In het eerste jaar kwamen er totaal 121 gereed. Al snel bleek dat het documenteren van losse onderdelen van gebouwen niet altijd het optimale resultaat opleverde. We misten de mogelijkheid om de samenhang met andere gebouwonderdelen aan te geven. Daarom is de rubriek 'Bouwopnamen' toegevoegd. In deze rubriek werden schetsen van plattegronden en doorsneden van huizen opgenomen met daarin notities over de bouwhistorische sporen.³

In de loop der jaren zijn deze bouwopnamen steeds gedetailleerder geworden. Dit kon dankzij de inzet van talrijke stagiaires en vrijwilligers. Met het opmeten en uittekenen leerden zij het vak in de praktijk. Het aantal documentatiebladen en vooral de bouwopnamen nam in die tijd sterk toe. Langzamerhand werden bouwopnamen het hoofdbestanddeel van het Bossche onderzoek en raakten de documentatiebladen van bouwonderdelen op de achtergrond. Toen het huizenonderzoek zich nog verder verbreedde tot bouwblokonderzoek verdwenen de documentatiebladen geheel. De laatste Bossche laden dateren uit 1983. De hele verzameling belandde op de bovenste plank in het archiefdepot en raakte in de vergetelheid.

Met de komst van een nieuwe generatie vaste medewerkers bij de Bossche dienst keerde het tij. Zij moesten voortbouwen op wat er al aan bouwhistorische gegevens in de stad bekend was en hadden behoefte aan vergelijkingsmateriaal en dateringsmogelijkheden. Een snel raadpleegbare databank was nodig. Hierdoor kon het gebeuren dat de serie documentatiebladen op de bovenste plank herontdekt werd.

De verzameling omvat 378 documentatiebladen. Het grootste aantal betreft kapconstructies (72), gevolgd door sleutelstukken en consoles (60). Veel van deze houtconstructies zijn later dendrochronologisch gedateerd, waardoor de

³ Drunen, A. H. van, 'Inventarisatie in 's-Hertogenbosch (Nederlande)', in: *Jahrbuch für Hausforschung*, (Band 32), Detmold/Marburg (1981), 51-82.

wetenschappelijke waarde sterk is toegenomen. Een aantal van de gedateerde bouwfragmenten is gepubliceerd.⁴ De rest wacht op verdere bewerking en publicatie.

DOCUMENTATIEBLADEN IN HET *RESTAURATIE VADEMECUM*

Een vergelijkbaar lot trof de serie documentatiebladen van de RdMz. Een deel werd gepubliceerd in het *Restauratie Vademecum*. Vanaf de start in 1985 tot het opheffen van deze reeks in 1998 zijn in totaal 432 documentatiebladen opgenomen in de banden 3a t/m 3d. De oude UDC-codering is hierbij gehandhaafd, registers met zoekwoorden zijn toegevoegd, evenals een lijst met alfabetische trefwoorden. De documentatiebladen in het *Restauratie Vademecum* zijn gebaseerd op tekeningen van de oude documentatiebladen en voorzien van foto's en schriftelijke toelichtingen. Ten einde de documentaties op deze verantwoorde wijze te kunnen publiceren werd zeer veel werk door de bouwhistorici van de RdMz verricht.

De opvolgers van het *Restauratie Vademecum*, tot 2006 het *Praktijkboek Instandhouding Monumenten* en daarna de *Praktijkreeks Cultureel Erfgoed*, richten zich op de monumentenzorg in bredere zin. Bouwhistorische documentatiebladen komen er niet meer in voor. Hoeveel bouwhistorische gegevens er nog bij de rijksdienst liggen te wachten op verdere bewerking en publicatie is mij niet bekend. Ditzelfde geldt voor de documentaties die nog in de kast liggen bij gemeenten, particuliere onderzoeksbureaus en restauratiearchitecten. Voor een verdere ontwikkeling van de discipline bouwhistorie is het wenselijk dat deze gegevens worden ontsloten.

HOE NU VERDER?

Is het zinvol om in het digitale tijdperk op de oude weg voort te gaan? De 'oude' documentatiebladen uit het *Restauratie Vademecum* zijn op diskette beschikbaar. Het systeem voldoet nog steeds en zou een herstart kunnen maken. Mogelijk biedt de website van de Rijksdienst Cultureel Erfgoed uitkomst. Op dit moment bevat deze site tekeningen van gebouwen die in het verleden zijn gerestaureerd. Ook de Beeldbank bevat interessant materiaal: fotocollecties, tekeningen en documentaties. Het zijn rijke en omvangrijke collecties.

Een snelle inspectie van de website van de RCE naar het documentatiemateriaal over de gemeente 's-Hertogenbosch leert dat twee bronnen zijn gebruikt: de documentatiebladen over hang- en sluitwerk, vervaardigd door K. Meindersma⁵ en de documentatietekeningen die gebruikt zijn voor het *Restauratie*

⁴ Drunen, A. H. van, 'Bossche gebouwen dendrochronologisch gedateerd', *Bulletin KNOB* 92 (1993) 53-63. Drunen, A.H. van, 'Houtconstructie Sleutelstuk Balkconsole', DOC blad 38, *Restauratie Vademecum* 1996/38 – 1 tot 9.

⁵ Ook opgenomen in Meindersma, K.T., *Achter Slot en Grendel*, RV Bijdrage 14, (1994).

Vademecum.⁶ Alle andere Bossche documentatiebladen ontbreken. Een check van het RCE bestand van andere gemeenten levert eenzelfde beeld op. Van Vlissingen zijn bijvoorbeeld veel documentaties uit de jaren zestig en zeventig opgenomen, veelal van de hand van de toenmalige rayonmedewerker P. Staal. Over de periode daarna is er weinig te vinden. Blijkbaar kwamen de latere rayonmedewerkers van de rijksdienst niet meer toe aan waarneming op de steigers of in de bouwwerken. Het aantal documentatiebladen nam daarna fors af. Een beeld dat ook in andere gemeenten valt vast te stellen. Door de documentatiebladen in een uitgewerkte vorm aan de website van de RCE toe te voegen kan de waarde van deze site flink worden vergroot.⁷

In de gedecentraliseerde monumentenzorg zijn gemeenten belast met de praktische uitvoering van de monumentenzorg. Maar in de meeste kleine en middelgrote Nederlandse gemeenten, ontbreken hiervoor geld, ambtenaren en kennis. In de grote monumentengemeenten is het helaas niet eens zo veel beter. Een beperkt aantal ambtenaren wordt dagelijks vooral in beslag genomen door beleidszaken en organisatorische taken. Gelegenheid om kennis op te doen en bouwwerken te onderzoeken en te documenteren is er nauwelijks. Gelden om onderzoek uit te besteden ontbreken. Dit zal tijdens de huidige recessie niet beter worden. Gemeenten beperken zich tot hun kerntaken en daar hoort bouwhistorisch onderzoek helaas niet toe. Bouwhistorie is in Nederland, geheel ten onrechte overigens, niet bij de implementering van het Malta-verdrag meegenomen. Zo zijn de feiten nu eenmaal.

We mogen al blij zijn als gemeenten van de belangrijkste gebouwen die in handen van overheden of grote instellingen zijn, bouwhistorische waardestellingen eisen. Het documenteren van onderdelen van deze gebouwen zal men niet willen afdwingen. Grote gemeenten met een eigen bouwhistoricus in dienst, die overigens op de vingers van twee handen te tellen zijn, zullen alles uit de kast moeten halen om de gewone woonhuismonumenten te onderzoeken. Onderzoek naar de samenhang van gebouwen in een historische context lijkt in het huidige tijdsbestel niet haalbaar.

Moeten we daarom niet terug naar de nog wel door gemeenten uitvoerbare documentatiebladen van weleer? In Den Bosch gaan we in ieder geval de documentatiebladen in ere herstellen.

Bouwhistorisch onderzoek gaat niet vanzelf, gemeenten moeten er toe worden aangezet door de rijksoverheid. In het Moderne Monumentenzorg (MoMo) beleid is bouwhistorie geheel naar de marge verdwenen. Maar dat ontslaat

⁶ De Bossche documentatietekeningen die gebruikt zijn voor het *Restauratie Vademecum* zijn overigens ten onrechte toegeschreven aan RCE collega Ben Kooij.

⁷ Ook een link naar de website www.documentatie.org is wenselijk. Deze site, opgezet naar het Utrechts Documentatie Systeem, maakt het mogelijk begrippen uit de bouwhistorie te koppelen en te ontsluiten.

de RCE niet van de taak om er voor te zorgen dat het cultureel erfgoed met kennis zaken beheerd en gerestaureerd wordt. Bouwhistorisch onderzoek blijft daarom een verantwoordelijkheid van de RCE. Ook in de gedecentraliseerde monumentenzorg blijft een rijksdienst nodig om kennis te verzamelen en over te dragen aan gemeenten. Hiervoor zullen voldoende deskundige bouwhistorici in rijksdienst noodzakelijk zijn. We moeten echter constateren dat zij in aantal ongeveer gedecentraliseerd zijn.

De RCE zou de vele bouwhistorische documentatiebladen die nog ergens bij de rijksdienst aanwezig behoren te zijn, op deskundige wijze moeten uitwerken en verspreiden, zoals dat eerder in het Restauratie Vademecum geschied is. Bouwhistorische kennis mag niet verloren gaan, noch voor de restauratiepraktijk, noch voor de wetenschap.

EEN NEOGOTISCHE KACHELNIS

UIT HET BEGIN VAN DE TWINTIGSTE EEUW

EDWIN ORSEL

Neogotische woonhuisafwerking wordt gewoonlijk rond het midden van de negen-tiende eeuw gedateerd. Een neogotische kachelnis in Hooigracht 67 te Leiden was in eerste instantie ook in die periode geplaatst. Verrassend was dan ook dat na ontmanteling op de muren naast de schouw een datering in potlood van 1902 werd gevonden, samen met twee ontwerpen.

Na een lang proces van voorbereiding werd eind 2011 gestart met de verbouwing van Hooigracht 67 in Leiden. Bij het verkennende bouwhistorisch onderzoek, als onderdeel van de planbeoordeling, werd geconstateerd dat de voorkamer op de eerste verdieping een neogotische kachelnis bevatte (afb.1). Deze werd globaal in de tweede helft van de negentiende eeuw gedateerd en kreeg een hoge monumentale waarde als onderdeel van een interieurmodernisering

Afb.1 Kachelnis voor ontmanteling
(foto E.D. Orsel)

Afb.2 Kachelnis na ontmanteling
(foto E.D. Orsel)

uit die periode én als zeldzaam voorbeeld van een neogotische kachelnis in Leiden. De kachelnis was later voorzien van een schoorsteenmantel met pseudo-flagstones. In de verbouwplannen zou de kachelnis worden behouden en hersteld, waarbij de (niet monumentale) schoorsteenmantel zou worden verwijderd.

Na het verkrijgen van de benodigde vergunningen werd gestart met de ontmantelingswerkzaamheden, voorafgaand aan de verbouwing. Voor bouwhistorici is dit een uitgelezen moment om het object nogmaals te bezoeken en vast te stellen of er zaken te voorschijn zijn gekomen die om nader documentair bouwhistorisch onderzoek vragen. Bij de ontmanteling werden de schoorsteenmantel en de (niet monumentale) wand- en plafondafwerkingen in de voorkamer verwijderd. De kachelnis bleek nog grotendeels compleet achter de latere schoorsteenmantel aanwezig te zijn (afb.2) en bleek te bestaan uit een vlakke gestucte achterwand, geflankeerd door op natuurstenen basementen staande gestucte kolonnetten met dubbelkapitelen, waarop een geprofileerde spitsboog ontsprong.¹

Bovenaan waren twee vierpasmedaillons

geplaatst en op een horizontale lijst ontsprong de aanzet van een toog die aansloot op een (verdwenen) stucplafond.

Bij het onderzoek werden op de muur links naast de kachelnis twee ontwerpen in potlood aangetroffen, inclusief een detail en opmerkingen. Het ene ontwerp was een neogotische kachelnis (zoals uitgevoerd, afb.3). Het andere ontwerp was uitgevoerd met een rondboognis en kan met enige fantasie veel meer als een neorenaissance ontwerp worden beschouwd (afb.4). Op de muur rechts naast de schouw stonden potloodgraffiti van de uitvoerders, inclusief een

¹ Onder de flagstones bleken nog restanten van een natuurstenen schoorsteenmantelplaat aanwezig. Bij nadere bestudering bleek deze een latere aanvulling van de schoorsteen nis. De mantelplaat was als enige onderdeel vastgezet met cementmortel en een console met een deel van de achterwand uitgevoerd in kalkzandsteen bleek te zijn ingebroken in de achterwand. Deze, net als de gehele schouw, was verder uitgevoerd in baksteen metselwerk en kalkmortel.

Afb.3 Ontwerp van een neogotische variant van de kachelnis (foto E.D. Orsel)

Afb.4 Ontwerp van een variant met rondboognis (foto E.D. Orsel)

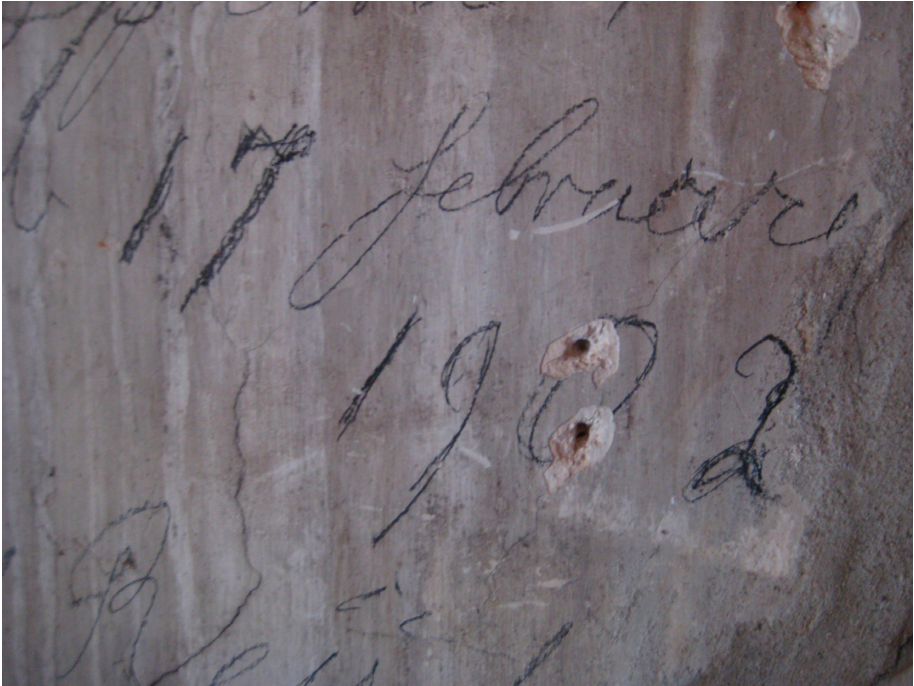
datering van 1902 (afb.5).²

Neogotiek uit 1902 is echter niet ongebruikelijk. In het boek 'Bouwstijlen in Nederland, 1040-1940' wordt de neogotiek geplaatst in de periode 1830 en 1910.³ Deze architectuurstijl is onder te verdelen in twee stromingen: de decoratieve Willem II-gotiek (circa 1830-1850) en de rationele neogotiek (na circa 1850, onder invloed van Cuypers). Neogotische details werden echter ook gemengd met neorenaissance- en chaletstijlelementen zodat er beter gesproken kan worden van eclecticisme.⁴ Dit geldt ook voor de kachelnis van Hooigracht 67, mede gezien de ontwerpvariant in neorenaissancestijl. Een kachelnis zelf lijkt ouderwets voor deze periode. Maar de kachelnis van Hooigracht 67 is uitgevoerd met een vlakke achterwand, in plaats van een halfronde, zoals gebruikelijk voor de oudere kachelnissen (toegepast van de late achttiende eeuw tot het midden van de negentiende eeuw) die bedoeld waren voor een hoge ijzeren kolomkachel. Bij de nis van Hooigracht 67 passen

² In potlood twee teksten. *Afgescheurt Verspanen (?) op de 17 februari 1902 G vd Reyden Verzaam (?) bed R de Wit (?) en Vernieuwd 17 maart 1902 ... (?)*.

³ Blijdenstijn, R. en R. Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland, 1040-1940*, Nijmegen 2000, p.88-96.

⁴ Ibid., p.91.

Afb.5 Graffiti met namen van werklui, inclusief datering 1902 (foto E.D. Orsel)

vele typen kachels en is een rookgasafvoer eenvoudig te maken.

De late datering van 1902 maakt deze neogotische (eclectische) kachelnis een belangrijk voorbeeld in de Leidse bouwgeschiedenis. De gevonden ontwerpen geven inzicht in de werkwijze van het decoreren van het interieur. De opdrachtgever werd blijkbaar ter plaatse twee ontwerpen voorgeschetst, waar dan op dat moment uitgekozen kon worden. Graffiti van werklui worden regelmatig aangetroffen en het is dan ook zaak om daar bij onderzoek goed op te letten, want het kan bouwfasen specifiek dateren.

OUDEGRACHT 179, UTRECHT

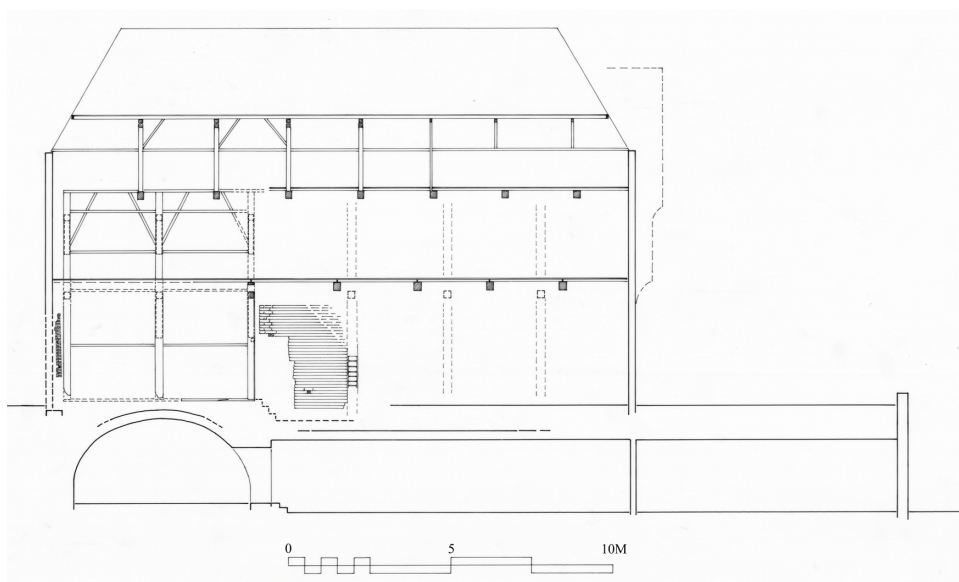
EEN BIJZONDER HUISTYPE AANGETOOND EN GEDATEERD

HEIN HUNDERTMARK¹

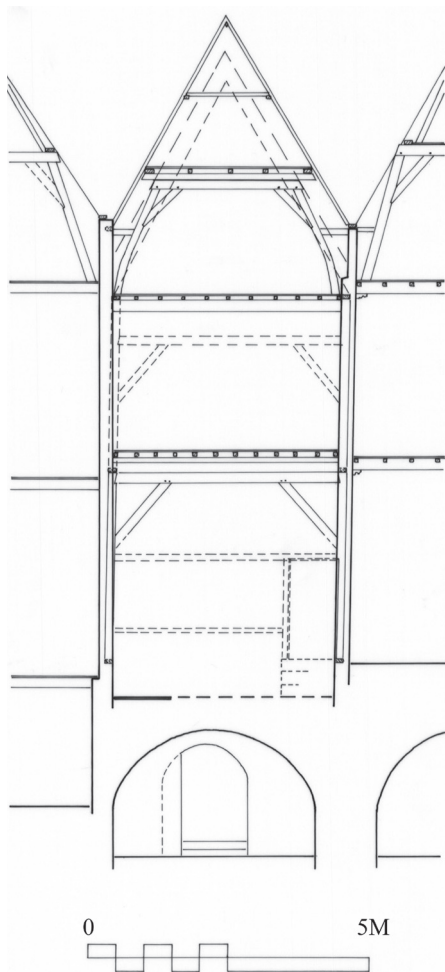
INLEIDING

Eind 2011 werd bij een winkelinterieurverbouwing in het pand Oudegracht 179, op de begane grond in het achterste gedeelte van de rechter zijmuur, een eikenhouten vakwerkconstructie aangetroffen. Deze constructie kwam niet helemaal als een verrassing, omdat ze precies een kwart eeuw eerder al door de gemeentelijke bouwhistoricus Bart Klück tijdens de woonhuisverbouwing op

Afb. 1 Oudegracht 179. Langsdoorsnede richting het noorden. In het (voormalige) achterhuis is de vakwerkconstructie aangegeven en de afgehakte koppen van de achtergevel. Van het voorhuis is het vrijgelegde dertiende-eeuwse metselwerk aangegeven. (tekening H. Hundertmark)

¹ Met dank aan Hans Lagers voor het kritisch doorlezen en becommentariëren van deze tekst.

Afb. 2 Oudegracht 179. Dwarsdoorsnede voorhuis met zicht op de vakwerk tussenwand. (tekening H. Hundertmark)

de eerste verdieping was waargenomen. Het vermoeden bestond toen al dat het om een vakwerkconstructie uit de veertiende eeuw ging.

Dankzij de recente verbouwing van het winkelinterieur kon de auteur van dit artikel, gemeentelijk bouwhistoricus in Utrecht, niet alleen vaststellen dat deze bijzondere constructie zich inderdaad over meerdere verdiepingen uitstreckte, maar ook kon nu de waarschijnlijke bouwdatum worden bepaald. Na het nemen van boormonsters (uitgevoerd door Dirk de Vries van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) werd aan de hand van het groeipatroon van de jaarringen door het Nederlands Centrum voor Dendrochronologie (Stichting RING) namelijk geconstateerd dat het eikenhout in het jaar 1315 moet zijn gekapt. Aangezien bouw hout in de middeleeuwen vrijwel altijd binnen een jaar werd verwerkt, zal de vakwerkconstructie derhalve uit 1315 of kort daarna dateren.

HET BOUWHISTORISCH ONDERZOEK IN 1986

In 1986 onderging de bovenwoning van Oudegracht 179 een grondige verbouwing, waarbij op de eerste verdieping in het achterste gedeelte van de rechterzijmuur een vakwerkconstructie tevoorschijn kwam. Het betrof een constructie die was opgebouwd uit stijlen, horizontale regels en schoren die in de stijlen en de bovenste regel (tevens borstweringsplaat) waren gepend. De invulling van het vakwerk bestond uit halfsteens metselwerk, waar-

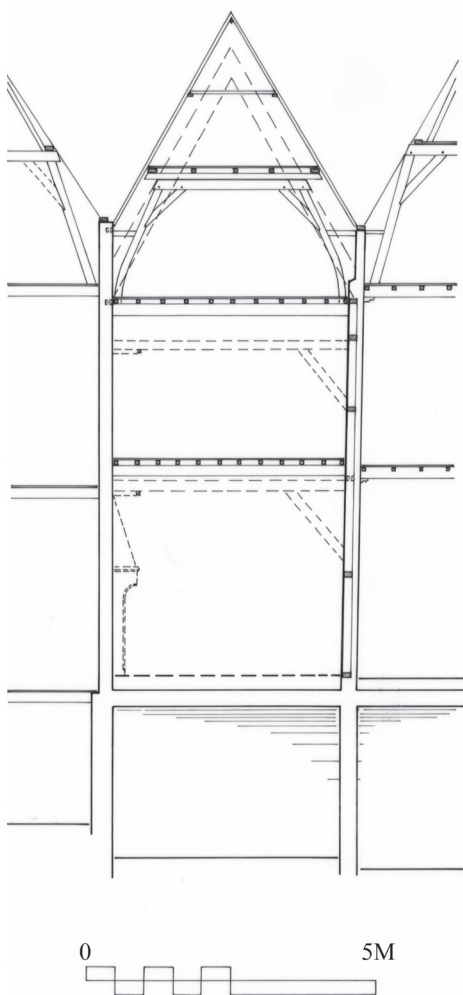
van de veertiende-eeuwse baksteenformaten overeenkwamen met de bakstenen in het voorhuis.² Dit gegeven leidde destijds tot de conclusie dat voor- en achterhuis gelijktijdig waren opgetrokken. De bijbehorende balklaag van

² Baksteenformaten voor- en achterhuis: $6\frac{1}{2}/7/7\frac{1}{2} \times 14/14\frac{1}{2} \times 29/30$ cm, met een 10-lagenmaat van 79 cm.

moerbalken met korbelen, die in de stijlen van de vakwerkconstructie waren gepend, waren echter al tijdens een vijftiende-eeuwse verbouwing verdwenen. Het bouwhistorisch onderzoek werd destijds 'begrensd' door het feit dat de tegenoverliggende zijmuur op de verdieping niet kon worden onderzocht: de muurafwerking ter plaatse diende namelijk te worden gehandhaafd. Ook de winkelruimte op de begane grond bleef buiten de verbouwing, aangezien die gedurende de werkzaamheden moest blijven functioneren. Omdat de werkzaamheden echter ook de verbouwing van de aangrenzende verdieping van het pand Oudegracht 177 omvatte, en bovendien de werf- en huiskelders van beide huizen wel toegankelijk waren voor onderzoek (die kelders bleven overigens buiten de verbouwing), waren er voldoende bouwhistorische inzichten verkregen om over te gaan tot een verantwoording van de voorlopige onderzoeksresultaten.³ In dit artikel wordt tevens een poging tot reconstructie van de oorspronkelijke opzet van de vakwerkconstructie in het achterhuis van Oudegracht 179 gedaan. Voor een aanvullend onderzoek van de begane grond is het wachten echter op een eventuele toekomstige winkelverbouwing, ten einde een zo compleet mogelijk beeld van de vakwerkconstructie te krijgen.

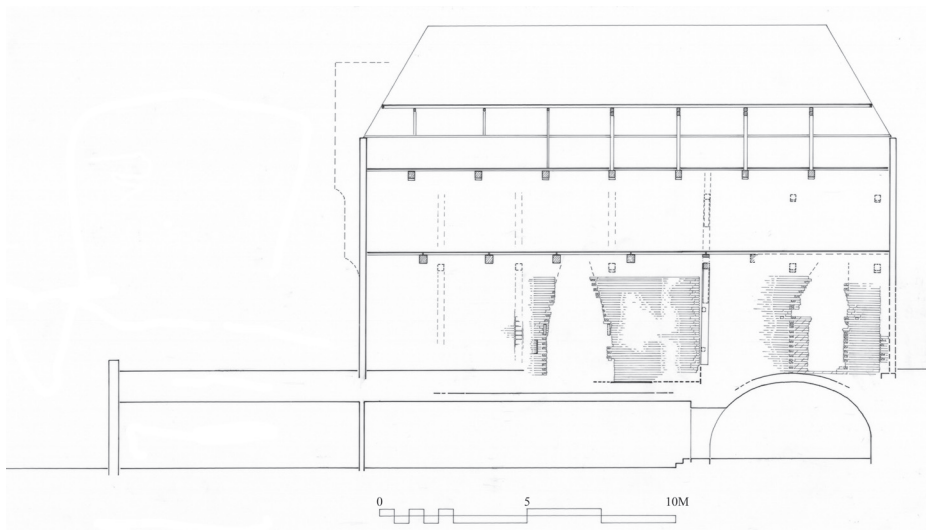
HET AANVULLEND BOUWHISTORISCH ONDERZOEK IN 2011

Op de kop af een kwart eeuw later kon de inmiddels gepensioneerd Bart Klück eindelijk een blik werpen op het door verbouwingswerkzaamheden in het zicht gekomen onderste gedeelte van 'zijn' vakwerkconstructie in de winkelruimte

Afb. 3 Oudegracht 179. Dwarsdoorsnede achterhuis met in de rechter zijmuur de vakwerkconstructie waarvan de moerbalken in de linker zijmuur zijn opgelegd in het metselwerk. Tevens is het zij aanzicht van de schouw gereconstrueerd. (tekening H. Hundertmark)

³ B.J.M. Klück, 'Oudegracht 177-179', *Archeologisch en Bouwhistorisch Kroniek van de Gemeente Utrecht 1986*, Utrecht 1987, pp. 219-225.

Afb. 4 Oudegracht 179. Langsdoorsnede richting het zuiden. Aangegeven is het vrijgelegde metselwerk van 1315 met de bouwsporen van de schouwen in het voor- en achterhuis. (tekening H. Hundertmark)

(afb. 1). Die constructie vertoonde hier echter alleen stijlen en horizontale regels. Van schoren was geen sprake, maar daar stond tegenover dat er in de linker zijmuur een stijl met een moerbalk en twee korbelen in het zicht waren gekomen. Deze stijl vertoonde pengaten voor twee horizontale regels voor een vakwerkwand, die het huis oorspronkelijk in een voor- en achterhuis verdeelde. De tegenoverliggende stijl in de rechter zijmuur vertoonde een pengat en een deursponning (afb. 2). Omdat de moerbalk aan beide uiteinden in de kop van de stijlen was ingelaten, ging het hier om een kopbalkgebint. Ook was er een gestapelde gebintconstructie, waarvan het bovenliggende gebint op de verdieping waarschijnlijk uitgevoerd was als een tussenbalkgebint, waarbij de moerbalk met beide uiteinden in de stijlen was ingelaten.

Bij de overige stijlen bleek dat er in de linkerzijmuur geen tegenhangers waren toegepast, en dat de moerbalken in het metselwerk 'slechts' hadden opgelegen op sleutelstukken (afb. 3). De linker zijmuur in het achterhuis was in tegenstelling tot de rechter vakwerkwand geheel uitgevoerd in baksteen. Dit had te maken met de plaatsing van een grote middeleeuwse schouw (afb. 4). Gezien de vondst van afgehakte koppen en afgehaakt metselwerk was dit van een schouw met bakstenen wangen en een ronde achterwand. Van één schouwwang was de rechter voet en een stukje ronding van de ronde achterwand bewaard gebleven, waaruit kon worden opgemaakt dat de schouw als bouwmasa geheel voor het muurvlak van de zijmuur uitstak. Uit de dichtgezette uitsparingen in het metselwerk kon eveneens worden

opgemaakt dat de bakstenen schouwboezem oorspronkelijk gedragen werd door een natuurstenen schouw-fries. Vanwege de middelste moerbalk was de schouwboezem asymmetrisch uitgevoerd. In beide zijgevels werden afgehakte koppen waargenomen van een bakstenen achtergevel. Mogelijk heeft de achtergevel grote (hoge) vensters gehad, wat de verklaring kan zijn voor het feit dat er bij de achterste muurstijl en moerbalk tegen de achtergevel geen korbeel is toegepast. Zowel de linker zijmuur als de rechter vakwerkwand van het achterhuis vertoonden verzakkingsverschijnselen, wat mogelijk al in de vijftiende eeuw geleid heeft tot de vervanging van de balklaagconstructies. Van het voorhuis kon ook het muurwerk gedeeltelijk worden onderzocht. Hieruit bleek dat het voor- en achterhuis gelijktijdig tot stand zijn gekomen, waarbij het voorhuis geheel in baksteen werd uitgevoerd. Gezien de vondst van dichtgezette muurstijlsleuven in het muurwerk van het voorhuis moet er bij de moerbalken sprake zijn geweest van muurstijlen met korbelen en sleutelstukken. In de linkerzijmuur van het voorhuis werden bouwsporen van een grote middeleeuwse schouw waargenomen, die in opzet overeen kwam met de schouw in het achterhuis. Alleen de schouwboezem had hier een symmetrische vorm. Vanwege de positionering van de schouw was één moerbalk, evenals de moerbalken in het achterhuis, aan één zijde 'slechts' opgelegd op een sleutelstuk in het muurwerk. Links naast de schouw werd een dichtgezette nis waargenomen, waar de ernaast aangebrachte muurstijlsleuf rekening mee houdt, zodat er in de balklaag één gerende moerbalk moet zijn geweest (afb. 5).

De rechter zijmuur van het voorhuis vertoonde een ingehakte muurstijlsleuf in dertiende-eeuws metselwerk.⁴ Dit metselwerk grensde bijna tot tegen de eerste muurstijl van de vakwerkconstructie van het achterhuis en was deels teruggehaakt voor een (dichtgezette) nis, waarin oorspronkelijk de deur van de vakwerk tussenwand weg kon draaien. Van de plavuizenvloer in het voorhuis was ter plaatse van de schouw een gedeelte in het zicht gekomen; deze vloer bleek beduidend lager te liggen dan het oorspronkelijke vloerniveau in het achterhuis.⁵ Om bij de deur in de vakwerk tussenwand te kunnen komen, moet er daarom een opstap van een paar treden zijn geweest. Helaas kon de plek voor de trap naar de verdieping niet gelokaliseerd worden (afb. 6).

⁴ Baksteenformaten: $7\frac{1}{2} \times 8 \times 15\frac{1}{2} \times 30\frac{1}{2}$ cm, met een 10-lagenmaat van 91 cm.

⁵ Het betreft een vloer van rode plavuizen, die gelegd is in een overhoeks verband met langs de zijmuur een rand van één plavuiz breedte. De plavuizen hebben afmetingen van $1\frac{1}{2} \times 16\frac{1}{2} \times 16\frac{1}{2}$ cm. De plavuizenvloer van het achterhuis was niet meer aanwezig, maar gezien de hoogte van de kruin van het gewelf van de kelder onder het achterhuis heeft de vloer beduidend hoger gelegen dan de vloer in het voorhuis. Dit kon ook opgemaakt worden uit de deursponning in de stijl van de vakwerkconstructie. Deze sponning wordt niet doorgezet in de onderste horizontale regel waarop de stijl staat, zodat ter hoogte van deze regel de deurdrempel moet hebben gelegen

DATERING VAKWERKCONSTRUCTIE

In tegenstelling tot het onderzoek van 1986 kon in 2011 gebruik worden gemaakt van dendrochronologisch onderzoek, waardoor de veertiende-eeuwse datering nader kon worden vastgesteld. Van de vakwerkconstructie kon zoals gezegd de kapdatum van het hout worden bepaald op 1315, waaruit de conclusie kon worden getrokken dat de bouwdatum in datzelfde jaar of kort erna moet liggen.

Een zo vroege datering van een vakwerkbouw in een stedelijke context is tot nu toe nog niet eerder voorgekomen en mag dan ook gerust een unicum genoemd worden. In de door vakwerkbouw gedomineerde binnenstad van Maastricht bijvoorbeeld zijn de oudste dendrochronologische dateringen van vakwerkhuisen vroeg vijftiende-eeuws.⁶ Alleen in de landelijke bouwkunst, vooral boerderijen, komen vroegere dendrochronologische dateringen voor.⁷

Als tweede bijzonderheid kan worden opgemerkt dat met dit Utrechtse onderzoek een uitzonderlijk huistype is vastgesteld, waarvoor bouwhistorisch tot nu toe alleen indirect bewijs bestond.

EEN BIJZONDER HUISTYPE

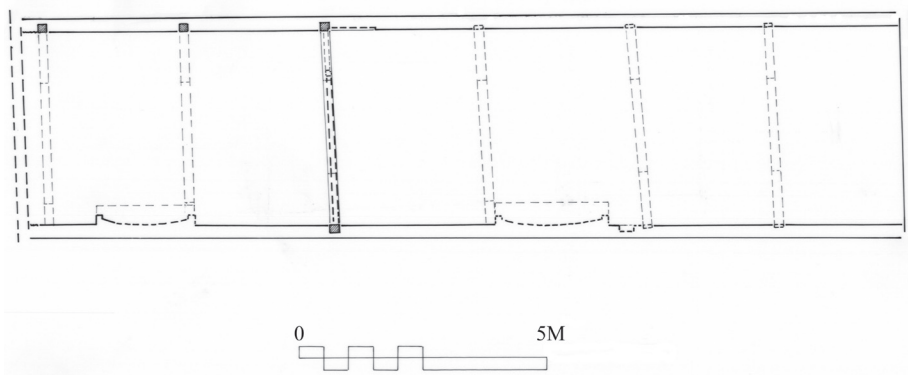
De historische bebouwing in Utrecht, in het bijzonder die langs de Oudegracht, heeft in de middeleeuwen een ontwikkeling doorgemaakt van houten huis tot bakstenen gebouw. Bij veel huizen werd de houten voorganger meteen geheel vervangen door een bakstenen exemplaar, terwijl andere huizen een versteningsproces in stappen hebben doorgemaakt.

Bij deze laatste categorie werd het representatieve voorhuis vaak in steen opgetrokken en het achterhuis (het woongedeelte) in vakwerk. In een later stadium werd ook het achterhuis geheel in baksteen vernieuwd en de huiske-lder aangelegd of uitgebreid. Tot slot volgde vrijwel altijd de aanleg van een werfkelder. Van dit laatste bouwproces zijn dankzij bouwhistorisch onderzoek enkele voorbeelden aan de Oudegracht bekend, maar omdat de vakwerkbouw altijd geheel was verdwenen, bestond er tot op heden alleen indirect 'bewijs'. Met het pand Oudegracht 179 echter is voor het eerst in Utrecht een huis ontdekt waar dit versteningsproces met een deels in baksteen en deels in vakwerk uitgevoerde bouw kon worden aangetoond én gedateerd.

Nu doet zich echter het opmerkelijke feit voor dat de bouwfase van 1315 niet het eerste maar het tweede stadium in het versteningsproces van het huis is geweest! De vroeg veertiende-eeuwse fase werd namelijk voorafgegaan door een dertiende-eeuwse bouwfase, waarbij eveneens sprake geweest moet zijn van een stenen voorhuis met een vakwerk achterhuis. Voor- en achterhuis waren ook toen al gescheiden door een vakwerk tussenwand. Van deze

⁶ Birgit Dukers, 'Maastrichtse vakwerkbouw - resten van een houten verleden' in *Bulletin KNOB*, jaargang 103, 2004, nummer 6, pp. 201-214. Het oudste gedateerde voorbeeld in Maastricht is uit 1406 (Kleine Straat 9).

⁷ Vriendelijke mededeling door Dirk de Vries.

Afb. 5 Oudegracht 179. Plattegrond van de begane grond met daarin aangegeven de reconstructie van de twee schouwen en de positionering van de moerbalken. Ook is de vakwerk tussenwand aangegeven met de oorspronkelijke deuropening en de zijmuur met de nis waarin de deur wegdraaide. (tekening H. Hundertmark)

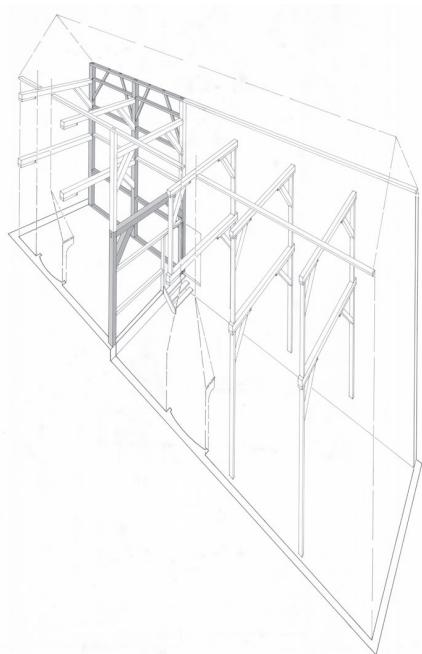
bouwphase is op de begane grond alleen de rechter zijmuur van het voorhuis bewaard gebleven.⁸ Het dertiende-eeuwse metselwerk vertoont vlak voor de muurstijl uit 1315 een kopse beëindiging met een hoekoplossing (zie afb. 1). Tegen deze kopse beëindiging sloot oorspronkelijk de vakwerkconstructie van de achterbouw aan. Bij het representatieve voorhuis was er dus sprake van drie stenen muren (twee zijmuren en een voorgevel) en bij het achterhuis vier vakwerkwanden. Het betreft hier een bijzonder huistype, dat tot nu toe amper is aangetoond. Dit huistype werd in 1315 'bevroren' door de grootscheepse vernieuwing, waarbij echter vastgehouden werd aan het principe van een stenen voorhuis (met drie stenen muren) en een vakwerk achterhuis, met in dit geval twee vakwerkwanden.⁹

Tot dan toe vormde de vondst van een bouwspoor van een kopse beëindiging vaak de enige indicatie voor een vakwerk achterbouw. Het eerste voorbeeld van een dergelijk bouwspoor werd aangetroffen in het huis Oudegracht 30, dat vanwege zijn grotere omvang ook wel aangeduid wordt als koopmanshuis.¹⁰ In 1996 zijn in het dertiende-eeuwse metselwerk van de twee zijmuren van dit

⁸ De kelder onder het voorhuis stamt vermoedelijk ook uit de dertiende-eeuwse bouwphase.

⁹ Gezien de steenformaten is tijdens de bouwphase van 1315 de kelder onder het achterhuis aangelegd en werd ook de werfkelder gebouwd.

¹⁰ Deze koopmanshuizen vallen ondanks hun grote omvang niet onder de categorie van de zogenaamde stadskastelen. De Utrechtse stadskastelen worden namelijk gekenmerkt door gigantische afmetingen en ze waren vaak getooid met kantelen of schijnkantelen. De Utrechtse koopmanshuizen zijn qua omvang eerder te vergelijken met de grote stenen huizen te 's-Hertogenbosch en Groningen.

Afb. 6 Oudegracht 179. Reconstructie van de constructieopbouw van het veertiende-eeuwse huis met de vakwerkconstructie in zijmuur en tussenwand en schouw in het achterhuis en de moerbalkconstructie en schouw in het voorhuis. Met grijsstinten is het tevoorschijn gekomen vakwerk aangegeven. (H. Hundertmark)

huis vergelijkbare kopse beëindigingen waargenomen, waaruit kon worden opgemaakt dat er in deze fase sprake geweest moet zijn van een voorhuis (zaalbouw) van drie stenen muren en een achterhuis van vier vakwerkwallen.¹¹ In hetzelfde jaar als de verbouwing van Oudegracht 179 werd het achterhuis van Oudegracht 30 vervangen voor een steenbouw, en werden in het voor- en achterhuis de dendrochronologisch gedateerde samengestelde eiken balklagen aangebracht. Onder de moerbalken zaten vaste sleutelstukken en in het dertiende-eeuwse metselwerk werden bouwsporen van ingehakte muurstijlsleuven aangetroffen.¹² Kenmerkend was de dennenhouten sporenkap uit deze bouwphase.

Een andere indicatie voor een vakwerk achterhuis werd eveneens in 1996 aangetroffen in het vroeg veertiende-eeuwse koopmanshuis Oudegracht 288, dat een voorhuis (zaalbouw) bezat van vier stenen muren en een achterhuis van drie vakwerkwallen, met in de bakstenen tussenwand in het achterhuis een schouw.¹³ De vakwerkwallen van dit achterhuis werden rond 1400 vervangen voor steenbouw. Bij de publicatie van de

¹¹ B.J.M. Klück, 'Met de rug naar de kerk. Utrecht anders bekeken', in *Rotterdam Papers 10. A Contribution to medieval and post-medieval archaeology and history of building*, Rotterdam 1996, pp. 131-141.

¹² Tijdens de verbouwing van 1996 werd - in strijd met de monumentenvergunning - de tot dan toe in Utrecht dendrochronologisch vroegst gedateerde samengestelde (gave) balklaag uit 1315 geheel vervangen, waarbij ook de zeventiende-eeuwse plafondschilderingen (rankenschildering) verloren zijn gegaan. De boommonsters werden vlak voor de vernietigende ingreep in 1996 genomen door Dirk de Vries; de datering werd uitgevoerd door het Nederlands Centrum voor Dendrochronologie (Stichting RING).

¹³ B.J.M. Klück, 1996, en Sanne Alberts, 'Oudegracht 288 in Utrecht: de groei van een middeleeuws koopmanshuis', in *Bulletin KNOB*, Jaargang 99, 2000, nummer 6, pp. 226-237.

onderzoeksgegevens veronderstelde Bart Klück al dat het hier een bijzonder huistype betrof. Het aanvullend onderzoek van Oudegracht 179 in 2011 vormt de bevestiging van zijn hypothese.

EEN OMGEKEERD PROCES

In de vijftiende eeuw werd het huis Oudegracht 179 wederom verbouwd, waarbij de huidige balklagen met moer- en kinderbinten zijn aangebracht. Gezien de afwijkende positionering van de moerbalken in de bovenste balklaag ten opzichte van de moerbalken in de onderste balklaag moet het huis een (overkragende) houten voorgevel hebben gehad. Dit bijzondere fenomeen - het vervangen van een representatieve stenen voorgevel door een functionele houten gevel - is vaker geconstateerd. Tijdens het zogeheten werfkelderproject,¹⁴ waarbij de (straat)kelders langs de Oudegracht aan de bovenzijde werden vrij gegraven, zijn dikwijls restanten van de oorspronkelijke voorgevels tevoorschijn gekomen. Daarbij kon worden vastgesteld dat er aanvankelijk sprake was van stenen voorgevels die, zoals blijkt uit zeventiende- en achttiende-eeuwse topografische afbeeldingen, in de loop van de middeleeuwen vervangen waren door houten gevels. Met het uit 1610 daterende verbod op de bouw van houten gevels bij stenen huizen verdwenen de houten gevels in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw uit het Utrechtse straatbeeld.¹⁵ Dat er aan dit versteningsproces bij menig huis een omgekeerd proces vooraf is gegaan, is een nog vrijwel onbekend fenomeen.

¹⁴ Het werfkelderproject betrof een grootschalig restauratieproject van de 732 Utrechtse werfkelders in de periode 1994-1999, waarbij in het kielzog van de werkzaamheden bouw-historisch onderzoek is uitgevoerd. Zie: Hein Hundertmark, 'De werfkelders aan de Oudegracht', in *Het stenen geheugen. 25 jaar archeologie en bouwgeschiedenis in Utrecht*, Utrecht 1997, pp. 40-55.

¹⁵ C.J. Kolman, *Ten voordele en cieraet van dese stad. Verstening van middeleeuwse houten gevels in Utrecht, 1600-1750*. Scriptie, Utrecht 1986.

MASTEROPLEIDING

MASTEROPLEIDING ARCHITECTUURGESCHIEDENIS EN MONUMENTENZORG AAN DE UNIVERSITEIT UTRECHT

GABRI VAN TUSSENBROEK

In september 2012 is voor de tweede keer de vernieuwde opleiding 'Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg' aan de Universiteit Utrecht van start gegaan. Deze eenjarige opleiding maakt deel uit van de master Kunstgeschiedenis. Het doel is de student vertrouwd te maken met de bouwkunst uit het verleden en met de hedendaagse ontwikkelingen die er in het veld van de monumentenzorg te zien zijn. Behalve aan architectuurhistorische aspecten wordt tijdens de opleiding ook veel aandacht besteed aan bouwhistorische onderwerpen.

Aan de basis staat het kunnen 'lezen' van een gebouw. Het docententeam (bestaande uit Koen Ottenheim, Merlijn Hurx, Paul Rosenberg, Gabri van Tussenbroek en Dirk van de Vijver) is van mening dat een goede kennis van de historische bouwkunst in de breedste zin van het woord een eerste vereiste is om als erfgoedprofessional op hoog niveau te kunnen werken. Daarom wordt gedurende de hele opleiding de nadruk gelegd op het begrijpen en interpreteren van architectuur, aan de hand van ornamentiek, materiaal en datering. De student krijgt inzicht in architectuurstromingen, typologie en gebruik, met de nadruk op de Nederlandse bouwkunst.

Van de student wordt een actieve deelname verwacht. Voortdurend zorgen deelopdrachten ervoor dat uitdrukkingsvaardigheden op papier worden geoefend. Daarnaast moet een aantal presentaties worden verzorgd over verschillende deelonderwerpen.

In de werkgroep bijeenkomsten komen gedurende twintig weken de belangrijkste schakelpunten in de Nederlandse architectuurgeschiedenis en theorieën over monumentenzorg aan de orde, evenals bouwmaterialen, constructies en bouwsporen. Aan het einde van de werkgroep maakt de student een bouwhistorische waardestelling aan de hand van de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek.

In het onderdeel 'Historiografie en methode' komen algemene uitgangspunten met betrekking tot de wetenschappelijke omgang met literatuur aan de orde. Het doel hiervan is de student bewust te maken van de geschiedenis van

het vak en de opvattingen daarin, zodat de student geoefend wordt in het zelfstandig vormen van een gefundeerd vakinhoudelijk oordeel.

In het onderdeel 'Actualiteit' wordt aan de hand van hedendaagse thema's aandacht besteed aan de organisatie en het uitdijende werkveld van de Nederlandse monumentenzorg. Thema's zijn bij voorbeeld cultuurhistorie en ruimtelijke ordening, stadsvernieuwing en herbestemming van historische gebouwen en complexen. Doel van dit meer op de praktijk gerichte onderdeel van de master is om al tijdens de studie een relatie te leggen tussen academische vaardigheden en kennis die bij een toekomstige loopbaan in de monumentenzorg niet gemist kan worden. Zo is het voor studenten eerder inzichtelijk waar hun specifieke belangstelling naar uit gaat en in welke richting zij zich verder willen ontwikkelen.

Behalve circa acht contacturen per week wordt een aantal excursies gehouden waarbij eveneens actieve deelname van de student vereist is. De studie wordt afgesloten met een stage van drie maanden bij een erfgoedinstelling en een masterscriptie.

De verworven vaardigheden geven een goede basis om bijvoorbeeld gemeenten en andere instellingen te ondersteunen bij bouw- en restauratieplannen en monumentenzorg. Het is ook een degelijk startpunt om als architectuurhistoricus samen te werken met architecten, archeologen en planologen.

Toegangseisen: Bachelor Kunstgeschiedenis of aanverwante universitaire taal- en cultuurstudies/ Bachelor Bouwkunde TU met aantoonbaar 45 ECTS architectuurgeschiedenis en/ of kunstgeschiedenis. Voor mensen met een master op hbo-niveau bestaat een afzonderlijk pre-mastertraject.

Kosten: Standaard collegegeld universiteit, plus bijkomende kosten voor literatuur en excursies.

Informatie: k.a.ottenheym@uu.nl, p.rosenberg@uu.nl of g.vantussenbroek@uu.nl

Uitleg tijdens een excursie naar Keulen, in maart 2012. (foto G. van Tussenbroek)

DE STOLPBOERDERIJ

EEN OUDER TYPE DAN ALGEMEEN WORDT AANGENOMEN

ANDRÉ WINDER EN FEYOENA GROVESTINS

Het ontstaan van de Noord-Hollandse stolpboerderij wordt algemeen gedateerd op rond 1600. Recent bouwhistorisch onderzoek naar de stolpboerderij Het Kooghuis, Provincialeweg 3 te Uitgeest geeft echter aan dat het oud-ste gedeelte uit 1559 dateert, waarmee de stolp een ouder boerderijtype is dan tot nu toe werd aangenomen.

Het gebied waarin de stolp voorkomt ligt in de provincie Noord-Holland, grofweg boven de lijn Haarlem - Amsterdam. Het principe van de stolp bestaat uit een draagconstructie op een vierkante grondslag. Op de vier hoge, gemetselde poeren staan de gebintstijlen die behoren tot twee dekbalkgebinten. Deze gebinten zijn elk gekoppeld door afgeschoorde gebintplaten. Dit vierkant is de kern van de draagconstructie van het piramidale dak. Binnen het vierkant in het hoogste gedeelte, werd het hooi opgetast, terwijl in de overige zogenaamde buitenstijlruimtes de overige functies als stal, deel en vaak ook de woonfunctie werden ondergebracht.

In genoemd Noord-Hollands gebied werd in de 15de eeuw de afwatering door inklinking van veen steeds lastiger en daarmee het land steeds drassiger, wat erin resulteerde dat sinds 1500 de cultuurgrond hier vrijwel uitsluitend uit grasland bestond en vrijwel alleen geschikt was voor de veehouderij.¹ Deze drassige grond vroeg tevens om aanpassing van de bebouwing.

De oudste hier bekende boerderijvorm is een laag gebouw op langgerekte plattegrond waarin de woonfunctie en de stal waren ondergebracht.² Het hooi werd elders op het erf opgetast. Vanaf de tweede helft van de 16de eeuw ging men er steeds meer toe over om het woon- en stalgedeelte alsmede de hooiberg in één gebouw onder te brengen. Tot nu toe werd aangenomen dat de hooiberging van deze integrale hoofdvorm toen alleen afmetingen had die overeen kwamen met de boerderijen zoals men die in het Waterlandse gebied nog steeds aantreft, te weten de kaakbergen. Deze met betimmering afgesloten hooibergen kwamen in de noordelijker regionen wel in bredere varianten voor, maar waren veel lager dan de stolp.

De veehouderij vroeg echter om een grote opslagcapaciteit van hooi, wat in toenemende mate het geval was toen de afzetmarkt van melk steeds groter

¹ Van Cruyningen 2003, p. 5- 6.

² Van Olst 1999, p. 3.

werd als gevolg van de groeiende economie en een steeds groter wordende bevolking, waardoor de boerenbedrijven groeiden.³ De stolph is de eindontwikkeling van het zoeken naar de meest efficiënte boerderijvorm waarbij rekening moest worden gehouden met de omvang en onderlinge verhouding van opslag en stal in combinatie met de woonfunctie. De uiteindelijke opzet is uitgekiend: alle functies konden in de stolph worden ondergebracht waarbij de capaciteit van de hooiopslag letterlijk en figuurlijk hoog was, en waarbij alleen de vier gebintstijlen extra gefundeerd dienden te worden: deze stijlen inclusief poeren vormen het fundament van de draagconstructie.⁴

Het Kooghuis is sinds de oorspronkelijk bouw uitgebreid en bestaat thans uit een grote stolpschuur met een draagconstructie waarvan de kern bestaat uit een dubbel vierkant, en uit een voorhuis. In laatstgenoemd gedeelte is het wonen ondergebracht. Ook zonder dendrochronologisch onderzoek kon met betrekkelijke zekerheid worden vastgesteld dat de schuur in twee fases was gebouwd. Dit is te herleiden uit het feit dat het zuidelijke vierkant uit eiken stijlen, dekbalken en schoren bestaat, terwijl de verlenging van het vierkant, het noordelijke gedeelte van de draagconstructie, te weten de twee noordelijke gebintstijlen, de (verlenging van) de dekbalken en de schoren, uit grenen is opgetrokken. Op hoofdlijnen ziet de vroegste bouwgeschiedenis er als volgt uit:

Dendrochronologisch onderzoek heeft uitgewezen dat het oudste (zuidelijke,

Afb. 1 Het westelijke gedeelte van het vierkant uit ca 1559. Links de zuidwestelijke gebintstijl en rechts de noordwestelijke gebintstijl van dit vierkant. Boven laatstgenoemde stijl is de liplas zichtbaar die de zestiende-eeuwse met de zeventiende-eeuwse westelijke dekbalk verbindt. (foto F. Grovestins)

³ Van Cruyningen 2003, p. 6, 7.

⁴ Van Olst 1999, p.3, 4.

eiken) gedeelte van het dubbele vierkant (afb. 1) rond 1559 is opgetrokken.⁵ Daarmee bestond de boerderij toen uit een stolp met enkel vierkant. Het is onbekend of er toen al een woongedeelte aangebouwd was, dan wel het woongedeelte in een van de buitenstijlruimtes was opgenomen, of dat de woning een vrijstaand gebouw op het erf betrof.

Tussen 1600 en 1650 is de boerderij vergroot, vermoedelijk in twee fases: eerst is het huidige voorhuis nieuw opgetrokken en kreeg een grenen houtskelet met zwanenhalskorbelen, een kelder en opkamer en een gemetselde trapgevel (fig. 2).⁶ Blijkens sporen die bij de kelder en opkamer zijn aangetroffen, werd toen de noordelijke muur van de kelder met opkamer in baksteen opgetrokken en doorgetrokken tot en met de noordelijke muur van de stolpschuur.⁷ Vervolgens is de schuur vergroot tot het huidige formaat met dubbel vierkant. Dat deze uitbreiding vermoedelijk in een fase na het nieuw opgetrokken voorhuis heeft plaatsgevonden, valt af te leiden uit sporen op de grens van voorhuis en stolpschuur die wijzen op afbraak van het noordelijke muurwerk behorende tot de stolpschuur met draagconstructie met enkel vierkant.⁸

Dat er halverwege de 16de eeuw voor werd gekozen om deze voor die tijd hypermoderne boerderij juist in Uitgeest neer te zetten, heeft vermoedelijk te maken met de zeer vruchtbare Uitgeester landbouwgrond in combinatie met een goede verbinding met de stad Amsterdam: de boerderij staat vlakbij een uitloper van de Wijckermee welke laatste rechtstreeks met het IJ in verbinding stond. De bouwheer van Het Kooghuis kan zeer wel een Amsterdammer zijn geweest. Dit kwam vaker voor in deze streek en is eveneens aannemelijk door de toegepaste houtsoort: de gebintstijlen zijn van eikenhout en afkomstig uit West-Zweden.⁹ Dit was het hout dat in de periode van de bouwtijd van Het Kooghuis ook voor de Amsterdamse huizenbouw werd geïmporteerd.¹⁰

⁵ Uitslag dendrochronologisch onderzoek d.d. 7 maart 2011, uitgevoerd door B. Heussner, Petershagen. De zuidoostelijke eiken stijl is gedateerd op het jaartal 1558.

Uitslag dendrochronologisch onderzoek d.d. 29 maart 2011 door O. Ralling: eiken schoor van het zuidelijke vierkant gedateerd tussen 1550 en 1580.

⁶ Uitslag dendrochronologisch onderzoek d.d. 29 maart 2011, uitgevoerd door O. Ralling. De tweede vloerbalk (grenen) van het voorhuis is gedateerd tussen 1600 en 1650. Zowel de noordoostelijke als de noordwestelijk gebintstijl (beide grenen) is gedateerd tussen 1600 en 1650.

⁷ Grovestins, Winder 2011, p. 15, 17

⁸ Ibidem, p. 15, 17

⁹ Uitslag dendrochronologisch onderzoek d.d. 7 maart 2011, uitgevoerd door B. Heussner, Petershagen.

¹⁰ Van Tussenbroek 2012, p. 34-35, 42. Tussen 1547 en 1608 importeerde Amsterdam structureel West Zweeds eikenhout.

Uit het bovenstaande kan geconcludeerd worden dat de oudste fases van boerderij Het Kooghuis er als volgt hebben uitgezien: Rond 1559 werd de boerderij opgetrokken en bestond toen uit een stolpboerderij met een draagconstructie bestaande uit een enkel vierkant, waarbij het woonhuis zich in een van de buitenstijlruimtes bevond, ofwel bestond uit een voorhuis of uit een vrijstaand woonhuis. Vervolgens is in de eerste helft van de zeventiende eeuw eerst in twee fases het huidige voorhuis opgetrokken en vervolgens de stolpschuur vergroot tot de huidige variant met dubbel vierkant. De stolp blijkt hiermee ouder te zijn dan tot nu toe werd aangenomen: men is lange tijd van de veronderstelling uitgegaan dat de stolp rond 1600 is ontstaan.

Afb. 2 Stolpboerderij Het Kooghuis gezien vanuit het noord-oosten. (foto F. Grovestins)

LITERATUUR

- L. Brandts Buys, *De landelijke bouwkunst in het Hollands Noorderkwartier*, Arnhem 1998.
- P. van Cruyningen, 'Boeren en boerderijen in Amsterdam', in: P. van Cruyningen, J. Goudeau, F. Grovestins, *Monumentale boerderijen in Amsterdam*, Arnhem 2003. Cultuurhistorische rapportage Stichting Historisch Boerderijonderzoek i.o.v. Bureau Monumenten & Archeologie Gemeente Amsterdam.
- M. Enderman, B. Olde Meierink, *Het Kooghuis, Provincialeweg 3 Uitgeest*, Utrecht 2007. Bouwhistorische verkenning met waardestelling uitgevoerd door Bureau voor bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis in opdracht van de Gemeente Uitgeest.
- F. Grovestins, A. Winder, *Boerderij Het Kooghuis, aanvullend bouwhistorisch onderzoek van het voorhuis*, Amsterdam 2011.
- R.C. Hekker, *De Noord-Hollandse Stolphoeve*, Assen z.j.
- S. de Jong, *Vijf Noordhollandse boerderijbestekken uit de eerste helft van de 17de eeuw*, Arnhem 1985.
- E.L. van Olst, *Landelijke Bouwkunst Noord-Holland*, documentatiemap SHBO, Arnhem 1999.
- G. van Tussenbroek, *Historisch hout in Amsterdamse monumenten, Dendrochronologie – houthandel – toepassing*, Amsterdam 2012. Publicatiereeks Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdamse Monumenten 3.

VERSLAG SYMPOSIUM

HISTORISCH METSELWERK

Het door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) georganiseerde symposium met als titel Historisch metselwerk werd gehouden op woensdag 10 oktober jl. in de Philharmonie te Haarlem. Ruim 500 deelnemers hadden zich aangemeld, zo liet dagvoorzitter drs. J.C. van 't Hof (hoofd van de afdeling Instandhouding van de RCE) in zijn openingswoord weten. In het kort introduceerde hij het programma van de dag en ook verklapte hij dat hij 's nachts over deze dag had gedroomd. Hij liet ons weten wat zijn gedroomde vrees was: dat het hier aanwezige gezelschap door een ramp getroffen zou worden en ook zijn hoop dat dit niet bewaarheid zou worden, omdat Nederland dan in één klap van al zijn monumentenzorgers zou zijn beroofd. Het is bij een boze droom gebleven.

METSELWERK DOOR DE EEUWEN HEEN - *L.J.J. VON SANTEN*

De spits werd afgebeten door Jacqueline von Santen (consulent en programmeur) van de RCE. Zij begon haar presentatie 'Metselwerk door de eeuwen heen' met de deelnemers te informeren waar haar fascinatie voor historisch metselwerk was begonnen: in haar middelbare schooltijd tijdens een excursie in Rome in 1999 toen zij het Romeinse metselwerk van het Forum Romanum in het warme zonlicht zag. Het was een bruggetje naar het thema van de ontwikkeling van de baksteen in Nederland, die rond 1200 begon. Het waren de kloosterorden die de baktechniek, die met het vertrek van de Romeinen uit Nederland verloren was gegaan, weer introduceerden. Als voorbeeld begon zij met het oudste metselwerk (1190) bij de Maartenskerk in Doorn, en loodste ons verder door de geschiedenis van het metselwerk in Nederland tot aan hedendaagse voorbeelden toe. Aan de hand van vele voorbeelden stipte zij per tijdsperiode de karakteristieke kenmerken en waarde van het toegepaste metselwerk aan en ook de rol daarvan in de architectuur. De exclusiviteit van het materiaal bepaalde in het begin de beperkte groep opdrachtgevers: kerk, adel en steden. Benadrukt werden de grote regionale verschillen in opkomst en gebruik. Gewezen werd op de metseltekens, zoals toegepast bij de Nobelpoort in Zierikzee (1304-'25). De vakbekwaamheid werd bevorderd door de rol van de gilden, de vierjarige opleiding tot meester metselaar en de daaruit voortvloeiende meesterproeven. Als voorbeeld werden die bij de Waag in Amsterdam getoond (1660). Als toppunt van verfijnd gevelmetselwerk met geslepen bakstenen liet de spreekster het Van der Perrehuis in Middelburg zien (1786). Met de in mergel uitgevoerde kruiswegstatiën in Cadier en Keer (1895) benadrukte ze de bijzondere positie die Limburg bij de ontwikkeling inneemt. Fraaie voorbeelden van het decoratieve metselwerk van in- en exterieur uit de late

negentiende en begin twintigste eeuw passeerden de revue. Het uiteenlopende en gevarieerde metselwerk uit de twintigste eeuw, zoals het expressionistische metselwerk van de Amsterdamse School, de op Romeins metselwerk geïnspireerde zakelijke stijl (Raadhuis van Hilversum) en het meer traditionele van de Delftse School en Bossche School werden getoond. Aan de hand van enkele voorbeelden liet zij ook diverse vormen van wandkunst-toepassingen zien om te eindigen met hedendaagse voorbeelden, waarmee werd aangetoond dat metselwerk na ruim achthonderd jaar nog springlevend is.

BAKSTEEN IN DE NEGENTIENDE EN TWINTIGSTE EEUW - *R. STENVERT*

De auteur van het later te presenteren boek *Biografie van de baksteen* heeft een uitgebreide studie gedaan naar jongere en jongste baksteen vanaf 1850 tot 2000: het materiaal, de winning, verwerking, fabrieken, producten, etc. Stenvert sprak in zijn lezing over uniek bouw materiaal en herinnerde de toehoorders aan de Baksteendag in Arnhem in 1965, toen architect Jaap Bakema (bureau Van den Broek & Bakema), hoewel geen bewonderaar van baksteen, zijn verwondering uitte over het materiaal klei en het feit dat goede, kleiige landbouwgrond waarop koren groeit ook als grondstof voor gemetselde wanden kan worden gebruikt.

Stenvert beperkte zich in zijn lezing tot de veranderingen in de loop van de tijd. Oorzaak waren wisselende modes en ontwikkelingen na verbeteringen, met de daardoor ontstane nieuwe mogelijkheden. Doordat de grondstof goedkoop was, was er heel lang weinig drang tot innovatie. Merkwaardig is dat tot ver in de jaren zestig van de twintigste eeuw nog de helft tot een derde van de gehele baksteenproductie, ter grootte van vele honderden miljoenen stuks, met de hand gevormd werden. Toen pas voerde men enige mechanisering door, die leidde tot wat we nu de machinale handvormsteen noemen. Bij de verwerking van zanderige klei werd de vorm, tegen kleven, eerst met zand ingestreken, wat leidde tot de overbekende bezande baksteen en in streken met een vettere klei, werd de vorm, tegen kleven, eerst door het water gehaald, wat leidde tot onbezande baksteen.

De kleur van de stenen is afhankelijk van de vindplaats van de klei. De drie natuurlijke kleuren zijn rood, geel en zwart. IJzeroxide zorgt voor de rode kleur en kalk voor de gele kleur, waarbij de toegepaste soort en verhouding de uiteindelijke bakkleur (met de nodige variaties) bepaalt. Wanneer de stenen zonder zuurstof worden gebakken, worden ze blauwzwart gesmoord. Door manipuleren tijdens het bakproces kan de kleur worden beïnvloed. Zwaveloxide uit steenkool heeft tot gevolg dat kalk in gips verandert, waarbij de verhouding ijzer-oxide/kalk varieert. Rookgassen veroorzaken een rode kleur, terwijl de baksteen zonder rookgassen geel blijft.

Meestal werden voor bouwen lokale bakstenen gebruikt, de meeste van klei met een roodbruine bakkleur, en ter versiering nam men vaak gele baksteen van elders. In de achttiende eeuw waren de gele stenen uit de regio van de Hollandse IJssel afkomstig, maar rond 1874 werden ze schaars. Dit was het

PERFORA
MEERMALEN GEPATENTEERD
IN BINNEN- EN BUITENLAND

HOLLE VLOERSTENEN voor vervanging van vloeren en daken. In dit systeem zijn na de boring reeds ca. 4 millioen m² gelegd. De naam heeft zó-danig bekendheid verkregen, dat men nu iedere steen „PERFORA“ noemt.

Vergis U echter niet!
Iedere hollenvloersteen is nog lang geen „PERFORA“.

Als werkelijk „PERFORA“ gekend wordt, staat de naam op iedere steen en **deze naam is gepatenteerd.**

„PERFORA“ is gepatenteerd structuurrij. Onze eigen Bovenreclame Dienst geeft U bovendien alle gewenste inlichtingen en verstrekt een gewaarmerkt vloerplan.

Wij vertegenwoordigen, dat voor elk werk, waarvan Thans ook leverbaar in elementen kant en klaar op het werk.

„PERFORA“ verwerkt wordt, onzerzijds deze technische aanwijzingen verstrekt zijn, alvorens tot levering wordt overgegaan.

„PERFORA“ vloeren zijn belangrijk goedkoop! dan elk ander soort vrijliggende vloeren, gemaakt met dergelijk materiaal.

In tegenstelling met houten constructies zijn „PERFORA“ vloeren:

BRAND-, TOCHT- EN STOFVRIJ SLUITEN ONGEDIENTE EN KWADE GASTEN LIJF EN ZIJN TRAIL LINGVRIJ - GEEN GESCHIEDEN PLACONDS.

... zij zijn **veel meer** belangrijk goedkoop dan houten vloeren.

Wij zullen U dit gaarne op Uw eerste aanvraag aantonen.

GELDENS N.V. - NIJMEGEN

Reclame voor Perfora vloersteen; een strengperssteen die gemetseld als muurtje in horizontale toestand als vloerdeel dienst doet. (afbeelding R. Stenvert)

geval bij de bouw van de O.L. Vrouwe van Altijddurende Bijstand in Roosendaal, waar onbezande gele Friese stenen werden toegepast en bij de uitbreiding in 1907 gele strengpersstenen uit Midden-Limburg.

Van belang waren een tweetal innovaties in het midden van de negentiende eeuw: enerzijds de introductie van de ringoven in 1858 en anderzijds die van de vormbakpers in 1867.

Met de ringoven, die overigens later een ellipsvorm kreeg, konden van nu af aan in een continu proces bakstenen worden gebakken, wat een aanzienlijke brandstofbesparing betekende. Voor hardere

straatklinders, waarnaar vanwege het toenemend autoverkeer vanaf 1905

een grote vraag was, waren deze ovens niet geschikt. Er kwam in 1914

een verbetering in de vorm van een vlamoven met afzonderlijke kamers, die heter met een overslaande vlam werden gestookt, en waarbij de hete lucht via zogeheten 'fietsenrekken'

tussen de kamers doortrok. Met de vormbakpers werd de klei met machinale kracht in een vormbak geperst (5-6 vormen). Deze machinale vormbakstenen waren wel bezand,

maar de kenmerkende plooiën in de klei ontbraken.

De gladdere machinale vormbaksteen werd, na aanvankelijke bezwaren, zeer populair. De eerste voorbeelden van toepassing zijn te vinden bij enkele HBS-gebouwen. De stenen werden ook toegepast bij de vele nieuwe gebouwen met een neorenaissancestijl, waarbij de combinatie van rode, gele en gesmoorde stenen kenmerkend is. De gevels werden verrijkt met baksteenmozaïeken (waarbij de boogvullingen al snel geprefabriceerd werden), elementen die vaak honderd borduursels in kruissteekpatroon werden genoemd.

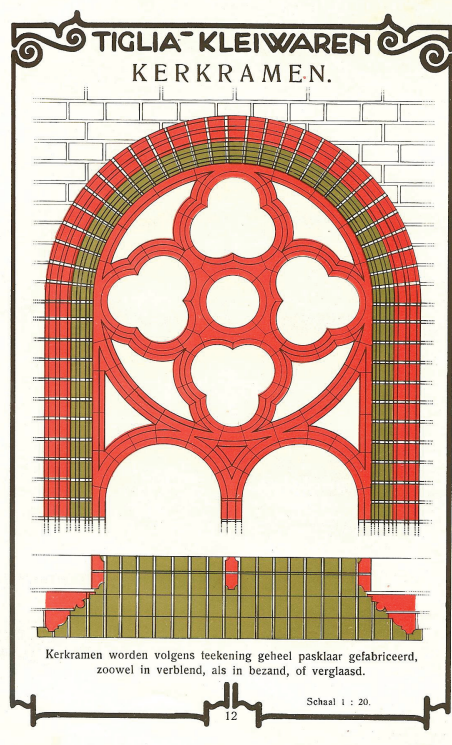
Behalve dat de klei in een vorm werd geperst, kon de kleistreng ook door een ronde vorm (persmond) worden geduwd en op maat afgesneden. Ter besparing van materiaal werden in deze gladde strengpersstenen gaten aangebracht; deze methode werd na 1880 in Nederland gangbaar. De strengperssteen was bewerkelijker en daardoor duurder; er kwam zodoende een onderscheid tussen zogeheten voor- en achterwerkers waarbij de eersten in het zicht van

het metselwerk werden gebruikt en ook vaker als bekledingssteen.

De eerste strengpersstenen waren afkomstig uit Duitsland (zgn. verblendsteen) en ook de eerste profielstenen, die gemaakt werden door de vorm van persmond te veranderen. Deze Duitse stenen waren hier zeer populair, wat de Nederlandse baksteenfabrikanten niet erg zinde. De spreker toont als voorbeeld de Rotterdamse Allerheiligste Verlosserkerk (1882-'84) naar ontwerp van Johannes Kayser. Bij het Rijksmuseum in Amsterdam (1881-'85) kon door veel protest verhinderd worden dat bij de aanbesteding 8,4 miljoen stenen in Duitsland werden besteld. Een fabrikant uit Apeldoorn kreeg uiteindelijk de opdracht, het in Nederland ongebruikelijke, grotere Duitse baksteenformaat bleef gehandhaafd en de ontbrekende profielstenen kwamen alsnog uit het buurland.

Architect I. Gosschalk was eveneens voorstander van Duitse baksteen (1883, Westergasfabriek, Amsterdam), maar met de verbetering van de productie bij de Nederlandse baksteenfabrikanten kon hij bij het station in Groningen goede Nederlandse strengpersstenen toepassen: rode stenen uit Groningen (buiten) en gele uit Friesland (binnen).

Een toenemende vraag naar meer en gevarieerde kleuren leidde tot de productie van geglaazuurde baksteen, waarbij bezande zowel als onbezande baksteen van een glazuurlaag werd voorzien. Rond 1900 was gladde en licht gekleurde baksteen populair en zelfs witte baksteen. Nederland kent geen witbakkende klei maar die klei werd ingevoerd uit het Duitse Westerwald voor verwerking hier. Voorbeelden van bouw met deze stenen zijn de woonhuizen in speculatieve bouw uit 1913 aan de Adriaan van Ostadelaan, Utrecht, en een gebouw in Zutphen, Deventerweg, met een vormgeving in lokale Jugendstil. Onder de categorie van sierbaksteen valt de Bricornasteen (1905, Van de Loo), een samentrekking van 'Brique ornata' waarbij op een witte strengperssteen een laagje klei verf met pigment in een aantal kleuren en vormen werd aangebracht. Deze steen was populair als versiering en werd ook toegepast bij winkelpuilen. Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog kan gezien worden als een scherpe

Voorbeeld van profielstenen voor kerkramen uit een catalogus van Tiglia Kleiwaren uit Tegelen uit circa 1925. (foto R. Stenvert)

breuk met de gladde en veelkleurige baksteen van de Jugendstil. Bakstenen met textuur kwamen weer in de mode, zoals toegepast bij het Scheepvaarthuis in Amsterdam (1911-'16), evenals diverse handvormstenen en siervormen: het Utrechtse Hoofdpostkantoor (1918-'24). Ook strengperssteen bleef, zie het Hilversumse Raadhuis (1924-'31), waar Alfred Russel de gladde, gele baksteen leverde in een door architect Dudok bepaald dun formaat dat later zijn naam kreeg, het Dudok-formaat.

Vanaf 1933 kwam een technisch verbeterde, steviger en gladdere vacuümstrengperssteen op de markt. Deze zogenaamde boomschorssteen kreeg na persing nog een nabewerking door een vormpers met een patroon. Deze gaf een imprint op drie kanten van de steen.

Meer traditionalistische ingestelde architecten bleven het unieke Hollandse karakter van de baksteen waarderen, b.v. architect A.J. Kropholler paste in Medemblik (raadhuis, 1940) het waalformaat toe. Bij het Van Abbemuseum (1933) in Eindhoven benutte hij de reuzenmoppen van Ouderzorg. Dezelfde bakstenen gebruikte ook Van der Steur bij de bouw van Museum Boymans-Van Beuningen (1935), in combinatie met kleinere bakstenen in een 'vrij' metselverband.

In de wederopbouwperiode bleef de gladde strengperssteen in trek, b.v. voor moderne fabrieksgebouwen als de Gherzi-weefhal (1957) in Enschede. Een andere toepassing was voor vloeren, waarbij geperste holle vloerstenen voorzien van wa-pening werden gebruikt en als vloerdelen tot muurtjes gemetseld. Ze kwamen veelvuldig voor in de vierlaagse portiekflats van de jaren-vijftig wijken, maar waren tot sloop gedoemd vanwege gehorigheid.

Door de naoorlogse populariteit van andere gevelbekledingen en door overproductie in de baksteenindustrie raakte baksteen geleidelijk uit de mode. Na grote saneringen in deze industrietak kwam rond 1980 echter een kentering op gang, waarbij meer plastische architectuurvormen in baksteen in zwang kwamen, ondermeer toegepast in de organische, antroposofisch getinte architectuur van Alberts & Van Huut, of bij nieuwe architectuur met verwijzingen naar expressionistische of andere vroeger toegepaste vormen.

De ontwikkelingen hebben tot gevolg gehad dat baksteen vaak niet meer

Detail van het voormalig hoofdpostkantoor in Arnhem uit 1888-1889. (foto R. Stenvert)

constructief gebruikt wordt, maar wel als gevelbekleding. Het resultaat hiervan is dat baksteen in de eenentwintigste eeuw nog steeds springlevend is, met ongekende mogelijkheden.

Afsluitend constateerde Stenvert, dat door de graduele veranderingen in kleiwinning, vorm-, droog- en bakprocessen de baksteen van nu nog steeds heel sterk lijkt op de baksteen van toen, maar het niet meer is: de huidige bakstenen hebben heel andere technische karakteristieken.

VAN KORREL TOT MORTEL BIJ SCHADE EN VOCHT -

R.P.J. VAN HEES

Rob van Hees begon zijn presentatie met de vermelding dat de presentatie, Revenals het artikel 'Schade door vocht, vorst en zouten' in het boek historisch Metselwerk (aan het einde van de dag uitgereikt aan alle deelnemers), in samenwerking met Barbara Lubelli tot stand is gekomen. Allereerst werd gedefinieerd wat een leg- of voegmortel is: een materiaal traditioneel bestaande uit een of meer anorganische bindmiddelen, aggregaten (zand), water en toeslagstoffen. Met duidelijke afbeeldingen werd helder uitgelegd dat de variëteit aan korrelgrootte een grote invloed heeft op de porositeit en de verdeling daarvan in de mortel en dat de grootte van de poriën van invloed zijn op het vochttransport van de mortel. Ook dat poriën met een grootte tussen 0,1 en 100 μm ($1\mu = 1$ miljoenste meter) capillair zijn, dus vocht over een bepaalde afstand kunnen transporteren. Daarmee werd de werking van het traditionele trasraam verklaard. De klinkers waarmee deze is opgetrokken zijn onder een hoge temperatuur gebakken, waardoor er vrij grove niet-capillaire poriën ontstaan. Onder normale omstandigheden kan het vocht niet hoger dan enkele lagen metselwerk optrekken, tenzij het metselwerk zoutbelast is. Het zout dat zich afzet op de wanden van de poriën zorgt ervoor dat het vocht nog hoger kan optrekken, en hoe groter de zoutbelasting hoe hoger het vocht zal gaan. Zoutschade wordt veroorzaakt door de drukopbouw bij kristallisatie. Door toevoegingen aan de mortel en beïnvloeding van de korrelopbouw kan deze worden afgepiekt en helpen schade te voorkomen. Naast enkele gevallen van zoutschade worden ook enkele voorbeelden van vorstschade getoond. Uitgelegd wordt hoe door verticale ijslensvorming het uitdrukken van de voeg in zijn werking gaat, maar ook hoe de legmortel door horizontale ijslensvorming wordt aangetast. Een oplossing voor dit probleem biedt de toepassing van een voegmortel met éénkorrelig zand. Door de hoge porositeit ervan droogt de voeg sneller, waardoor de kans op vorstschade afneemt.

BAKSTEEN EN MORTELKEUZE BIJ ZOUTBELAST METSELWERK -

C.J.W.P. GROOT

Casper Groot heeft zijn onderzoek aan de TU Delft gedaan in samenwerking met Jos Gunneweg. Zij werden bijgestaan door onderzoeksassistenten en vaklieden zoals meester metselaars en -voegers. Elf objecten zijn onderzocht, waaronder zes molens, een watertoren, kerken en een vuurtoren. Het onderzoek werd gedaan bij het opgaande metselwerk van hoge, solide historische

gebouwen, waar sprake was van zachte baksteen en waar specifieke mechanische en thermische vervormingen waren geconstateerd. De vraag was welke goede vervangende mortels geschikt zouden zijn.

Het onderzoek richtte zich eerst op gezonde gebouwen: de zes molens, waar proeven gedaan werden aan de vervuilde zonzijde waar de baksteen door regenslag een wateropname had van 1,5 tot 3,0 mm. Na gevelreiniging bleek er een toename van de wateropzuiging. Aan de hand van diverse grafieken gaf de spreker uitleg over het onderzoek. Een van de proeven hield in onderzoek naar de vocht absorptie en het drooggedrag van bakstenen, en de verschillen tussen gehydrofobeerde en niet-gehydrofobeerde stenen. Van belang bleek bij het proces dat natuurlijke hydraulische kalk altijd vochtiger is, dat hydraulische cementmortel weinig water opneemt en zorgt voor een barrièrewerking in het vochttransport. Wat de aanpassing aan het omringende materiaal (compatibiliteit) betreft, zijn voegreparatiemortels op basis van kalk duidelijk beter in 'zacht' historisch metselwerk dan mortels op basis van cement.

Met andere proeven werd de invloed van regen en wind, dus water en overdruk onderzocht, bij meer en minder poreuze stenen. Bij een twee-steens muur bleek geen echte lekkage of doorslag, bij één-steens muurwerk was de situatie slecht maar bij halfsteens slechter, dito bij hol en snel uitgevoerd metselwerk. Ook in dit verband was de barrièrewerking van (licht)hydraulische mortel gunstig.

De problemen komen voort uit schade door zouten en vorst, in combinatie met of ten gevolge van thermische spanningen. Een grote rol spelen verkeerde materiaalkeuzes bij restauraties, onvoldoende vakmanschap, vorstschade na gebrekkelijk herstel. Vereist is dus vakmanschap, dat inhoudt: niet slijpen, goed schoonmaken en vullen van de voeg, verder hoge materiaaleisen en goede mortelrecepturen.

SCHEURVORMING EN SCHADEOORZAKEN - I.A.E. DE VENT

De presentatie van Ilse de Vent moesten we van haar opvatten als een snelcursus 'herkennen van schade aan historisch metselwerk'. En inderdaad in een vlot tempo werden we door haar in zeven stappen op een overzichtelijke wijze en heldere verwoordingen in deze materie ingewijd. Te beginnen met herkennen van schade en vaststellen of daarvan wel sprake is. Schade wordt aangemerkt als een teken van verminderde prestatie, die zich uit in een gebrek. Hierbij worden globaal de volgende aannames gehanteerd: randen horen recht te zijn; hoeken haaks; wanden verticaal en vlak en ook vloeren en platte daken behoren vlak te zijn en niet door te buigen. Daarnaast werd opgemerkt dat wat afwijkt van het normale niet per definitie als schade is aan te merken. Als voorbeelden hiervan vertoonde zij een bouwnaad, een varken in metselwerk en een scheefstaande toren, waarbij tijdens de bouw de scheefstand bij de volgende slag werd gecorrigeerd.

De symptomen waaraan wij schade herkennen werden toegespitst op: scheuren, vervormingen en scheefstanden. Bij alle is er sprake van verplaatsingen waaraan krachten met diverse oorzaken aan ten grondslag liggen. Aan de

hand van vijf soorten krachten: druk, trek, afschuiving, buiging en torsie werden schadekenmerken gepresenteerd, die ons in staat stellen de vervormingen, scheuren en scheefstanden te interpreteren. Aan hand van een aantal voorbeelden van schade aan metselwerk werd duidelijk gemaakt welke krachten in het spel waren.

Op basis hiervan kunnen de mogelijke oorzaken van schade worden vastgesteld die hun oorzaak vinden in: bodembewegingen door gebouw, fundering en ondergrond; overbelasting door verandering in belasting, in draagweg en in de draagkracht van een constructie, en volumeveranderingen door temperatuur, vocht, vorst, corrosie en zout.

Van belang bij dit alles is dat ook de context een cruciale rol speelt in het schadeproces. Daarbij moet worden gedacht aan factoren als materiaal (geschiktheid), geometrie (afwijking) en de omgeving van de constructie (factoren als klimaat, bouwwerkzaamheden e.d.).

Bij het vaststellen van schade speelt ook tijd een rol. Het ontstaan van schade is soms direct toe te wijzen aan een activiteit die heeft plaatsgevonden. Niet altijd is dat het geval en is er meer tijd nodig om de schade vast te stellen door bijvoorbeeld het schadeproces over een lange periode te monitoren. Ten slotte werd stilgestaan bij de afweging of na de diagnose van de schade wel of niet moet worden ingegrepen. Dit laat zich niet in een paar woorden vangen maar in het algemeen geldt dat dit alleen zinvol is als ook de oorzaak kan worden weggenomen. Niet in alle gevallen is dat mogelijk. Ook bij reparatie moet men zich bewust zijn dat, daar waar schade is opgetreden, dit na herstel altijd een zwakke plek blijft.

METSELWERKHERSTEL IN DE PRAKTIJK - *E.J. BRANS*

Eric Jan Brans van het bureau Rothuizen van Doorn etc. heeft als architect vooral met de praktijk te maken, waarbij hij altijd geconfronteerd wordt met een viertal afwegingen en dilemma's:

1. Het behoud of vervangen van metselwerk,
2. Intensief onderhoud of een zwaardere ingreep,
3. Keuzen vanwege eisen van b.v. wetgeving,
4. De context.

De spreker ging in op de diverse aspecten en toonde talrijke voorbeelden. Bij het raadhuis van Dudok in Hilversum is kostbaar materiaal toegepast, maar na een aantal jaren waren de gevels gescheurd en kapotgevroren. De vlakwerking en het gevelmateriaal werd ondergeschikt bevonden ten opzichte van de grote architectonische expressie en dit was de reden dat grote delen van het metselwerk werden vervangen. Anders ging het b.v. bij het Reduit Lunet B in Breda, waar maximaal behoud van materiaal ten koste ging van de samenhang met de omgeving. Bij de ruïne van Brederode in Santpoort werd juist weer gekozen voor het behoud van het beeld, met een acceptatie van de erosie. Dat gold ook voor de restauratie van de stadsmuur van Zaltbommel, waar delen van de muur tot 1,5 steen diep geërodeerd waren en zelfs 'hangend' metselwerk werd aangetroffen.

Bij het tweede thema van afwegingen: onderhoud of ingreep, worden de beslissingen gestuurd door enerzijds de financiële mogelijkheden, anderzijds de politiek en de zogenoemde 'steigeringscyclus' (hoge kosten, belasting van de omgeving). Hierbij speelt een rol of er een éénmalige subsidie is toegestaan en in de toekomst een onderhoudssubsidie. Een dergelijk intensief project vormde kasteel Westhove in Oostkapelle.

Het derde punt betreft de afwegingen in verband met extern opgelegde eisen. Een voorbeeld is de Wet op de Waterkeringen, die hoge eisen stelt aan de kwaliteit van het metselwerk bij waterkeringen. Zo is het vervangen van de schil van een vestingmuur daardoor niet te vermijden, zie de stadswallen van Gorinchem of het Fort Rammekens te Rithem.

Een vierde thema van afwegingen is de context. Zo moet er rekening worden gehouden met de flora en fauna, bijvoorbeeld de aanwezigheid van o.a. vleermuizen. Hierbij speelt de Natuurbeschermingswet een rol.

De spreker wees verder op het gebruik van bepaalde soorten baksteen bij restauraties, de voor- en nadelen van hergebruikte en nieuwe baksteen, de verstoring van het beeld en de praktijk van het 'ontstoren', het onzichtbaar repareren.

VOORONDERZOEK EN PROBLEEMANALYSE - *R. HENDRICKX*

An de hand van twee voorbeelden werd ons door Roel Hendrickx inzicht gegeven in het bouwfysisch onderzoek waarbij vorstschade en herbestemming een rol spelen. Allereerst werd de aanpak van het onderzoek geschetst aan de hand van de vraag van de opdrachtgever en de daaruit voortvloeiende hypothese, de visuele analyse en de overwogen maatregelen. Een theoretisch model werd getoond om via metingen, het simuleren van de bestaande toestand en het 'virtueel' restaureren tot de optimale oplossing te komen. Vervolgens werd in het volgende getoonde plaatje treffend geïllustreerd dat dit ideale model zich in de praktijk niet staande heeft weten te houden. Als eerste voorbeeld diende de toren van OLV-Middelareskerk in Turnhout uit 1931. De opbouw van de torenmuren werden geschetst en de problemen die zich voordeden, met name in de middelste ongeventileerde zone van de toren. Deze hielden vooral in het afstoten van oppervlaktelagen (voeg en baksteen) en lokale uitbloei van zouten, vooral bij de westelijk georiënteerde gevels. De afstoting was het sterkst direct onder de vloer van de klokkenruimte. Het 70 cm dikke muurwerk bestond uit twee soorten baksteen dat kernbaksteen en paramentbaksteen wordt genoemd. De hardere paramentbaksteen was alleen voor de buitenste laag toegepast.

Daarna volgde een uitvoerig en voor niet-deskundigen moeilijk te volgen verslag van het bouwfysisch onderzoek dat was uitgevoerd op vier boorkernen die uit het metselwerk waren genomen. Dit was gericht op de zoutbelasting, capillaire waterabsorptie, hygroscopisch gedrag, poriënstructuur en vochtretentie van het metselwerk op basis van de vier kernen. Op basis van een model was het gedrag van het metselwerk bij condensatie gesimuleerd. De conclusie kon worden getrokken dat de inwerking van vorst op het sterk

vochtbelaste metselwerk als oorzaak is aan te merken voor het afstoten van de oppervlaktelagen aan de binnenzijde. Het muurwerk is vooral kwetsbaar bij vorst na een dooiperiode, omdat het dan veel vocht kan bevatten. Doordat de presentatie van de eerste casus uitliep moest, na ingrijpen van de dagvoorzitter, van de tweede worden afgezien.

METSEL WIJZER: UITGANGSPUNTEN EN KEUZEN - M. VAN HUNEN

Michiel van Hunen had een ondankbare taak: de laatste spreker te zijn, waardoor al veel aspecten van metselwerk eerder voorbij waren gekomen. Hij ging nader in op het geveloppervlak dat ook wel de 'huid' van een monument wordt genoemd of in de wandeling de 'bakhuid'. Deze is van aard oerdegelijk maar ook kwetsbaar; esthetisch en bouwhistorisch kan er sprake zijn van een cultuurhistorische waarde en als constructie kan de opbouw van de 'huid' van vakmanschap getuigen.

Bakstenen vormen een bron van informatie op historisch en op bouwhistorisch gebied, zowel in een gevel als bakhuid, maar ook als enkele steen door de manier waarop deze is gebakken (klei- en kleurvariaties, oxidatie, verglazing, reductie etc.). Ook de huid van de voeg speelt een rol, vaak is deze vervuild, en nader bekeken bevindt er zich aan de oppervlakte een geelwit laagje van kalksteen (kalk of calciethuid). De voegen zijn van belang voor de mate van het vochttransport, waarbij vaak schade optreedt. Van Hunen onderstreepte de kracht van kalk, dat de basis vormt voor degelijk metselwerk, en hij liet in een grafiek 5 verschillende mortelsamenstellingen zien. Ook benadrukte hij de nadelige gevolgen bij de toepassing van cement mortel. Een belangrijke vereiste bij het restaureren blijft de uitvoeringskwaliteit, gewaarborgd door kennis en vakmanschap.

AFSLUITING EN PRESENTATIE VAN DE TWEE BOEKEN

Jan van 't Hof sloot de dag af met dank aan alle sprekers. Nadat directeur-generaal van het ministerie van Cultuur en Media, Marjan Hammersma, was gearriveerd, werden Ronald Stenvert en Michiel van Hunen uitgenodigd hun boeken, respectievelijk *Biografie van de Baksteen 1850-2000* en *Historisch Metselwerk, instandhouding, herstel en conservering*, aan haar te overhandigen. Dit ging gepaard met een korte toelichting van beide auteurs op hun boek.

Vervolgens nam mevrouw Hammersma kort het woord, waarbij zij vooral aangaf welk belang het ministerie hecht aan de totstandkoming van de deskundigheidsketen in de restauratie en de rol van de RCE daarbij. Een persoonlijke noot voegde zij toe door ons een sculptuur van metselwerk (Museum Boijmans Van Beuningen) te laten zien van de door haar bewonderde Deense kunstenaar Per Kirkeby. Evenals alle sprekers werd zij in de gelegenheid gesteld haar hand te drukken in de vers gevormde groene baksteen, die zij na het bakken in ontvangst zal kunnen nemen.

JVR & ES

AANKONDIGINGEN

16 NOVEMBER 2012:

Symposium 'Bouwhistorie: terug naar de toekomst', georganiseerd ter gelegenheid van het afscheid van Ad van Drunen.
Info; m.endermand@s-hertogenbosch.nl

14 DECEMBER 2012:

RCE Amersfoort, Platform en Kanjer-symposium

BOUWHISTORISCHE PLATFORMS 2013:

Bijeenkomsten voor 2013 staan gepland op:

20 februari

29 mei

18 september

13 december (hele dag)

DONATEURSDAG 2013:

De Donateursdag voor 2013 zal plaats vinden in Roermond en staat gepland op zaterdag 15 juni

Deze mededelingen zijn onder voorbehoud.

Zie de website voor actuele aankondigingen: www.bouwhistorie.nl

BOEKRECENSIES

WILLEKE JEENINGA (EINDREDACTIE) *HET OOSTEREILAND IN HOORN. VAN BAGGERBAK TOT CULTUUREILAND*. PUBLICATIE STICHTING BAS BALTUS, IN OPDRACHT VAN DE GEMEENTE HOORN. DEEL 16 IN DE BOUWHISTORISCHE REEKS HOORN. HOORN, 2012. ISBN/ EAN 978-90-76385-07-5

De illustere geschiedenis van het Oostereiland in Hoorn vormt het onderwerp van deel 16 in de Bouwhistorische Reeks in de Noord-Hollandse stad. In de afgelopen jaren heeft de gemeente Hoorn het eiland verworven en in eigen beheer gerestaureerd en herbestemd. De publicatie is grotendeels gewijd aan het historisch, archeologisch, bouw- en cultuurhistorisch onderzoek van deze niet alleen voor Hoorn zelf bijzondere locatie.

Het Oostereiland is vanaf 1650 aangelegd in de voormalige Zuiderzee en de bebouwing diende tussen 1690 en het eind van de achttiende eeuw als Admiraliteitsmagazijn. De Admiraliteit kan beschouwd worden als een regionale marine, belast met de verdediging van de kust en van de handelsvloot. Gedurende een eeuw was de locatie bovendien in gebruik voor de verwerking van walvis- en robbenspek. Andere functies volgden elkaar op: de gebouwen op het eiland boden plaats aan een Bedelaarsgesticht (1817-1828), een Huis van Correctie (1828-1880) en een Rijkswerkinrichting (1886-1930). Allemaal functies waarvoor de afgezonderde ligging buiten de stad bijzonder gunstig was. Dat gold ook voor de functie van Strafgevangenis en in de laatste jaren tot de sluiting in 2002 als asielzoekerscentrum. In de periode daarna, tot aan de start van de restauratie in 2009 was het een domein voor kunstenaars. Na de restauratie zijn culturele voorzieningen (Cinema Oostereiland, Museum van de Twintigste Eeuw) gecombineerd met kantoren, woningen en horeca.

De exacte start van de aanleg van het eiland was niet bekend uit archiefmateriaal. Dankzij het archeologisch onderzoek is nu aangetoond, dat dat in de periode 1650-1654 plaatsvond. Houten balken die voor de verankering van de

oudste beschoeiing dienden, konden worden gedateerd, de kapdatum van het hout was 1639. Vermoedelijk ging het om Noors hout: vlak na 1650 was twee derde van al het in Hoorn toegepaste hout uit Noorwegen afkomstig. Een uitgebreid hoofdstuk in het lijvige boek (304 pagina's) is gewijd aan de bouwhistorie van het eiland. Boudewijn van Langen reconstrueerde de geschiedenis van de verschillende delen van het complex. Hij kon daarbij putten uit een scriptie van O.G. Ooijevaar uit 1986 en uit een rapport van Kamphuis Bureau voor Bouwhistorie uit 1998. Van Langen vulde de informatie uit de rapporten aan met eigen bevindingen en interpretaties. Hij behandelt de oudste woon- en pakhuizen die vanaf 1658 zijn gebouwd en die rond 1690 werden overgenomen door de Admiraliteit. De magazijnen dienden vooral voor de opslag van scheepsmaterialen; geschutsmateriaal werd vooral buiten bewaard. Het terrein bood ook plaats aan een scheepswerf. Zeer inzichtelijk zijn de 3D-tekeningen die zes bouwdelen in de belangrijkste stadia laten zien: die van 1658, vier fasen in de negentiende eeuw en de fase rond 1930. De beschrijving van het interieur en het exterieur van alle bouwdelen is minutieus en is behalve met recente foto's ook geïllustreerd met schilderijen bouwtekeningen uit vrijwel alle fasen. Wijzigingen in de detaillering in de twintigste eeuw komen ook aan bod, evenals de bouw van wachtershuisjes in de naoorlogse periode. Archiefgegevens en resultaten van dendrochronologisch onderzoek voor het zeventiende-eeuwse hout maken het beeld compleet. Wat het boek over het Oostereiland zo bijzonder maakt is de uitvoerige documentatie van alle aspecten van de geschiedenis van de locatie. De publicatie is een grote prestatie van alle auteurs. Zelfs voor de Hoornse Reeks is de beschrijving van al die aspecten dit keer zeer uitgebreid. Het gaat niet alleen over archeologisch of bouwhistorisch onderzoek. En ook niet alleen over de restauratie van het complex, die vrij uitvoerig wordt beschreven: tot op de euro nauwkeurig zijn de subsidies vermeld. Maar het gaat ook over het eiland in de kunst, tot en met de bewonings- en gebruiksgeschiedenis in al haar facetten. Wat te denken van tekeningen op de muren, aangebracht tijdens en vlak na de Tweede Wereldoorlog? Of foto's van illustere gedetineerden uit de jaren '70, '80 en '90. Ook die maken nu al deel uit van de cultuurgeschiedenis van het Oostereiland.

HENK JANSEN

KAREL EMMENS, *DE OUDE KERK VAN BORNE. HET VERHAAL VAN DE BOUW*, UITGEGEVEN IN EIGEN BEHEER, ZALTBOMMEL 2011, ISBN 9 789461 907714

De Oude Kerk in Borne is een kerk die haar naam eer aandoet, qua leeftijd. Er was eerder al over de kerk geschreven maar een uitgebreid overzicht van de hele bouwgeschiedenis, ondersteund door dendrochronologisch onderzoek, was niet eerder gepubliceerd. De auteur kreeg een opdracht daartoe van de Gemeente Borne en de Stichting Vrienden van de Oude Kerk van Borne. De bedoeling was en is de resultaten te gebruiken bij het inrichten van een tentoonstelling over de bouwgeschiedenis.

De opdracht heeft geresulteerd in een aantrekkelijk boek van 152 pagina's met vele foto's in en om de kerk. Deze zijn gemaakt door de auteur zelf evenals de reconstructieschema's en werktekeningen die ongetwijfeld vele uren achter de tekentafel hebben geleverd. In het voorwoord noemt de auteur vooral de monografie van J. Grootenboer (2003) waaraan hij veel archiefgegevens heeft mogen en kunnen ontleen. Ook het onderzoek uit 1934, verricht door E.H. ter Kuile en gepubliceerd in de reeks Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst was bepaald niet achterhaald qua feiten. De bestaande inzichten over de Oude Kerk in Borne werden deels bevestigd en hieraan kon nieuwe informatie toegevoegd worden.

De tekst leidt de lezer allereerst door de stichtingsgeschiedenis en geeft een korte beschrijving van het gebouw om vervolgens dieper op de materie in te gaan. Het hoofdstuk 'de bouw van stap tot stap' is ingedeeld in negen fasen die ieder een beschrijving bevatten van een onderdeel van de kerk, in min of meer in chronologische volgorde gepresenteerd. Er is niet veel teruggevonden van vóór 1420, de datum dat men met werken aan de toren begon. Toch is het zeer wel mogelijk dat de in 1973 gevonden blokken lokale natuursteen, d.w.z. van ijzeroer, dateren van vóór 1200. Tot rond deze tijd werd dit materiaal in Twente gebruikt bij funderingen en ook in muren. Het is gezien de vindplek een aanwijzing voor het mogelijke bestaan van een ouder en smaller koor. Aanwijzingen voor een smaller (maar tevens lager) koor zijn ook gevonden in lege balkgaten, tijdens het metselen al aangebracht. De bouw van de toren is waarschijnlijk gestart rond 1420, toen het oude schip nog bestond. In de twee meter dikke muren is een gemetselde stenen trap opgenomen. De lichtspelen

van de toren zijn aan de binnenzijde vrij breed en overhuifd door een gemetselde ontlastingsboog. Aan de buitenzijde van de toren zijn de bouwfasen te herkennen door metselverschillen en zgn. varkens (= kiel-, schiftlagen).

De bouwdatum van het huidige koor kon aan de hand van dendrochronologische dateringen in de kap worden vastgesteld tussen 1425 en 1435, waarbij uiteraard de kap pas geplaatst kon worden toen de muren klaar waren. De kap van het koor heeft nog grotendeels de ingenieuze middeleeuwse constructie en bestaat uit drie elementen: samengestelde spanten, trekbalken en een constructie onder de dakbedekking. Deze elementen en ook andere worden in verklarende tekeningen benoemd. Ondanks dat de auteur zo veel mogelijk woorden verklaart, voor de gemiddelde leek komt een dilemma om de hoek kijken: voor wie is het boek bedoeld? Een driedimensionale impressie op p. 42 moet het (helaas) met één kleur minder doen dan in het onderschrift staat aangegeven, maar is nog wel te begrijpen. Ook op p. 44 is een kleur weggevalen. Moeilijker wordt het voor een leek om op p. 52 de flieringen te herkennen. Daar is toch een wat meer getraind oog voor nodig. Ook zijn de beschrijvingen af en toe zeer technisch.

Wel goed te begrijpen is het nut van tel- en stelmerken en het is interessant te zien hoeveel verschillende er in de hele kerk op de houtconstructies van koor en schip voorkomen. Ze zijn allemaal uitgetekend door de auteur. De volgorde van de werkzaamheden van twee verschillende ploegen timmerlieden aan het koordak kan er zelfs mee gereconstrueerd worden. Er zijn berichten uit 1444-45 die melden dat het schip voltooid is. Of toen ook de overwelvingen in koor en schip klaar waren is niet na te gaan. Twee eerdere onderzoekers meldden dat er een verschil in metselwerk is te constateren tussen schip- en koorgewelven, wat kan wijzen op verschillende data. Er is één datum aangebracht op het zuidwestelijke gewelf van het schip, 'anno d(o)m(ini) MCCCCLXXXII'. De triomfboog in de kerk is waarschijnlijk later toegevoegd, dit wordt geconcludeerd op basis van een sterk afwijkend baksteenformaat. Dit formaat komt in Twente weinig voor; het is aanwezig in de kerktoren van Wierden.

Aan de toren in Borne werd gestaag verder gewerkt en deze had in ieder geval in 1454 een vloer om de klokkenstoel te dragen; de klok zelf werd gegoten in 1457. De datering van de houten torenspits roept vragen op, aangezien de koningsstijl gedateerd werd op rond 1500, maar met de aantekening dat dit niet geheel zeker was. De andere onderdelen van de spits echter kwamen uit op een datum rond 1470 en om die reden is deze laatstgenoemde datum aangehouden voor de bouw. De vele foto's, uitleg, en tekeningen van de constructie van de torenspits houden waarschijnlijk gelijke tred met de inspanningen voor dit onderzoek tijdens een hete zomer. Ook in de spits werden weer veel verschillende telmerken gevonden en ook gefotografeerd. Een zeldzame en ongebruikelijke trap, namelijk een gekuipte spiltrap met omkasting, is aan-

wezig in de toren. Ze dateert waarschijnlijk van rond 1550, maar helaas leverde het dendrochronologisch onderzoek geen datering op.

Reconstructietekeningen op diverse momenten van de status van het hele gebouw in de andere, voorgaande hoofdstukken maken de voortgang van de bouw inzichtelijk. De momentopnamen van twee verschillende kanten zijn in eerste instantie verwarrend maar blijken toch nuttig en geven meer inzicht.

Een verhandeling over de gebruikte bakstenen, natuursteen en hout benadrukt nog eens de grote diversiteit van de producten die bij de bouw van de kerk zijn toegepast. Het is boeiend dat de kerk ook in breder verband wordt vergeleken met kerken in de omgeving en dat de mogelijke invloeden van over de Duitse grens erbij worden betrokken.

Reparaties en restauraties bij een kerk van een dergelijke ouderdom konden niet uitblijven en een van de grotere was die in 1919-'21 door de gerenommeerde architect uit Deventer Wolter te Riele. Deze vonden plaats vlak nadat de gewelfschilderingen weer bloot waren gelegd. De werkzaamheden aan de funderingen wegens vochtproblemen waren van essentieel belang, maar dat er hele gemetselde dagkanten van vensters werden vernieuwd met nieuw ingeboete bakstenen was redelijk vergaand te noemen. Kleinere restauraties volgden daarna: voegwerk herstel, een vochtkering voor de fundering nadat goten, riolering en regenpijpen waren aangepakt, herstel van dakleien en verder de eeuwige strijd tegen houtworm, knaagkever en zwam.

De auteur laat daarna alle bouwfasen, nu samengevat, in tekeningen de revue passeren. In een van de bijlagen wordt de kerkelijke inbedding in de geschiedenis behandeld, gevolgd door een lijst met baksteenformaten, dendrochronologische dateringen (in het Duits), een overzicht van alle telmerken en hun locatie, een literatuurlijst en de noten.

Het boek bevat een schat aan informatie en is aantrekkelijk gepresenteerd. Bij enkele katernen is er een kleur weggefallen maar dat is een detail. Dankzij het dendrochronologisch onderzoek is er een degelijke onderbouwing van de feiten en kunnen veronderstellingen hard gemaakt worden. De vele tekeningen maken de volgorde van de bouw goed inzichtelijk. De verklaringen van de benamingen van de bouwonderdelen zullen niet voor iedereen het lezen van de vaak technische uiteenzettingen makkelijk maken, maar er is voor elk wat wils in dit boek en het lijkt schier onmogelijk dit onderzoek te verbeteren.

ARENDIE HERWIG-KEMPERS

Status & Comfort

Kacheltegels in Deventer en Zwolle

Ria de Oude-de Wolf en Herman Vrielink

RIA DE OUDE-DE WOLF & HERMAN VRIELINK, *STATUS & COMFORT, KACHELTEGELS IN DEVENTER EN ZWOLLE*, WWW.SPA.UITGEVERS.NL, 2012, ISBN 978-90- 8932-101-6

Een kloek standaardwerk van 731 pagina's is de vrucht van jarenlang onderzoek betreffende het verschijnsel kacheltegels in het noordwesten, zuiden en midden van Nederland. Een inventariserend boek op dit terrein, dat voortbouwde op het pionierswerk van Alexander Dorgelo en Bernhard Dubbe, ontbrak al jaren.

Het boek is systematisch ingedeeld in hoofdstukken: typologische ontwikkeling, ordening en vindplaatsen, datering, uiterlijk aanzien, iconografisch commentaar, iconologie, materiele wooncultuur, en de relatie met de rest van de regio en overig Nederland.

In het verleden dacht men dat dit bijzondere kacheltipe voorbehouden was aan de Duitstalige gebieden, maar dat is onjuist gebleken. De auteurs hebben meer geproduceerd dan omgevallen kaartenbakken: de kacheltegels hangen samen met de voorname status van bewoner of opdrachtgever, het huis van 'Jan met de pet' kwam er niet voor in aanmerking.

In deftige kloosters of burgerhuizen werden de tegelkachels veelvuldig gevonden, daar werden de woonfuncties verdeeld over verschillende vertrekken, in Duits onderzoek treffend Kleinraumwohnen genoemd. In het Zwolse burgerhuis bijvoorbeeld, van Jan Evertz, bevindt de tegelkachel zich 'int kleijn camerken' omdat dit warmte-technisch efficiënter was.

Pas in de late middeleeuwen dringen kacheltegels vanuit het oosten door in de Nederlandse Hanzesteden. Interessant zijn in dat verband archiefstukken, waarin onder meer ceramist Hans Krafft voorkomt.

Al in de jaren dertig bevonden zich kacheltegels in de collectie van het museum de Waag in hartje Deventer, waar sprake is van fragmenten met Gotische en Renaissancekenmerken. Na 1945 volgde er een golf aan bodemvondsten. Het voert te ver alle aspecten van dit baanbrekende boek te vermelden maar de belezenheid, speurzin en brede visie van de auteurs verdienen aandacht en waardering. Vermeldenswaard is dat portretten van beroemde personen worden geïdentificeerd, zoals dat van Karel V, en dat bijbelscènes worden geanalyseerd. Deze laatste spelen een rol bij de verspreiding van het Protestantse geloof in West-Europa. Er wordt aandacht besteedt aan deze aspecten maar het boek gaat niet ten onder in de veelheid van materiaal en de leesbaarheid blijft goed. Instructief zijn de verspreidingskaartjes van bodemvond-

sten. Gemist wordt een plattegrond waarop is aangegeven in welke plaatsen tegelkachels aanwezig zijn, mogelijk is een dergelijke inventarisatie niet meegenomen in het onderzoek. De druktechnische kwaliteit van tekst en illustraties is uitstekend en de uitgave wordt warm aanbevolen voor bouwhistorici, kenners van ceramiek, wooncultuur, en kunsthistorici.

EVERHARD JANS

KORSTMOSSEN EN MUURBLOEMPJES

Caspers, Thijs & Piet de Jongh, e.a., *Landgoederen in Noord-Brabant, Lief en leed dat landgoed heet*, Wijk en Aalburg 2012.

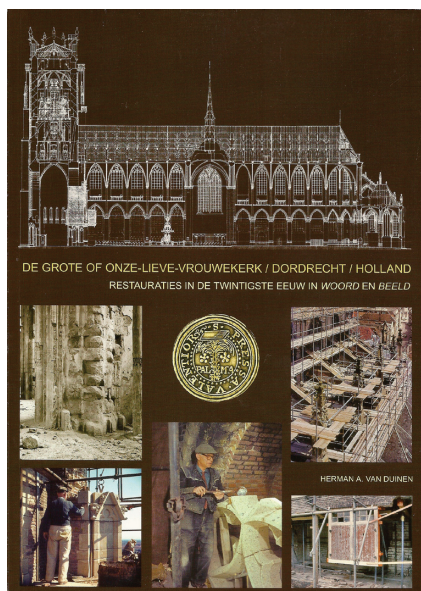
De wonderse wereld die 'landgoed' heet, wordt in dit boek in zijn landschappelijke en historische context geplaatst. In Noord-Brabant zijn de landgoederen te vinden rond de antieke steden Bergen op Zoom, Breda en Den Bosch, maar ook in meer afgelegen gebieden als de Kempen en de Peel. Sommige gaan terug op oude domeinen uit de Middeleeuwen, andere dateren van negen-tiende- en twintigste-eeuwse heideontginningen. Elk van de 150 landgoederen heeft zijn eigen gezicht hoewel er in architectuur, parkstijl en bosaanleg veel overeenkomsten te vinden zijn. Een landschap moet doorgaans 'rijpen' en veel oude landgoederen bereiken nu pas hun top. De diverse verhalen over de (voormalige) bewoners zullen met rode oortjes gelezen worden. De stichting van nieuwe landgoederen wordt gepropageerd, waarmee een traditie van eeuwen wordt voortgezet. Voor zowel oude, nieuwe als toekomstige landgoederen is het vinden van economische dragers dé grote uitdaging.

Dicke, Matthijs & Eric Smulders (red.), *Het Justuskwartier: monument van de volkshuisvesting 1922-2012*, Rotterdam 2012.

Een beeldverhaal met historische foto's en foto's van de transformatie van dit pioniersproject voor de Nederlandse volkshuisvesting, dat na jaren van verloeding weer prachtig en voor zover dat nog mogelijk was, met respect voor de authenticiteit is hersteld.

Duinen, H.A. van, *De Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk/Dordrecht/Holland, Restauraties in de twintigste eeuw in Woord en Beeld*, Uitgave Ver. van Vrienden van de Grote Kerk van Dordrecht, Dordrecht 2012. www.vriendengrotekerkdordrecht.nl

Het boek is feitelijk een brochure op A-4 formaat, zeer verzorgd en

rijk geïllustreerd met oud en nieuw fotomateriaal en bouwtekeningen. De bouwgeschiedenis is samengevat in twee hoofdstukken, gevolgd door verslagen van de restauraties in de vorige eeuw: de kerk werd aangepakt tussen 1903 en 1939, de toren van 1952 tot 1972. Een laatste restauratiefase van herstel en consolidering duurde van 1983 tot 1987, waarbij belangrijke vondsten zijn gedaan voor de oudste geschiedenis van de kerk.

Frank, Cees Jan, *Monumentengids Lochem*, door www.matrijs.com 2012.

In deze gids worden ruim honderd van de belangrijkste monumenten gepresenteerd en ingeleid door thematische verhalen over het ontstaan van de nederzettingen, de boerderij- en de villabouw.

Grieken, Lidwien van, *Een toekomst voor verleden, 70 open huizen van Vereniging*

Hendrick de Keyser, Wezep, 2012.

In dit boek zijn opgenomen 70 panden uit bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser die opengesteld zijn voor het publiek. De huizen bevinden zich verspreid over Nederland en zijn zeer gevarieerd: van een huis met een 17de-eeuws trapgeveltje in hartje Amsterdam, een neorenaissance watertoren in Schoonhoven, tot een raadhuis van H.P. Berlage in Usquert. Zowel de historie als de bijzonderheden van de architectuur worden beknopt beschreven. Prachtige foto's van zowel het exterieur en het interieur laten zien dat de panden de moeite waard zijn om te bezoeken.

Hees, Rob P.J. van & Timo G. Nijland, *Schoonheid van erfgoed, Kennis van behoud*, Delft 2012.

Fraai uitgegeven boekwerk waarin aandacht wordt besteed aan ruim twintig monumenten waar technisch onderzoek werd gedaan door TNO met betrekking tot de conserveringsproblemen: een opname van de technische schade en het adviseren van een remedie. De teksten zijn vrij summier en door het ontbreken van noten en literatuur is het vooral een 'glossy appetizer' geworden, die weliswaar naar meer smaakt.

Hulshof, Michiel & Daan Roggeveen, *De stad die naar meneer Sun verhuisde: Over nieuwe megasteden in China*, Amsterdam 2012.

Een intrigerend boek over twaalf onbekende Chinese miljoenensteden waar groots en voortvarend gebouwd wordt, maar waarvan ook de keerzijde

beschreven wordt. De hang van rijke Chinezen naar villa's in een historische Europese stijl wordt genoemd. Het hoofdstuk over de toekomst van de historische 'Beschavingsstraat' in Kunming is onthullend. Daar vindt nog steeds een achterhoede gevecht plaats om authenticiteit te behouden met herstel in oude luister, maar dan wel met parkeergarage.

Hunen, M. van (red.), *Historisch Metselwerk, Instandhouding, herstel en conservering*, Zwolle/Amersfoort 2012.

Na afloop van het Symposium Historisch Metselwerk in Haarlem op 10 oktober 2012 is het boek gepresenteerd aan de directeur-generaal van het ministerie van Cultuur en Media mevrouw M. Hammersma. Het boek vormt een compilatie van onderzoeken die belangrijk zijn voor het restauratiegebeuren en het bevat ook zeer duidelijk instructieve artikelen voor de praktijk.

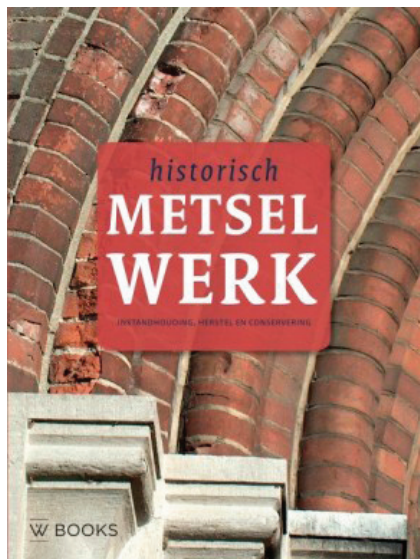
Immerseel, R. van & L. Hendriks, *Richtlijnen tuinhistorisch onderzoek, Voorwaardestellingen van groen erfgoed*, Zwolle 2012.

Verschenen als een waardevolle aansluiting op de in 2009 uitgekomen Richtlijnen Bouwhistorisch onderzoek, zijn deze richtlijnen bedoeld om het zorgvuldig omgaan met groen erfgoed verder te professionaliseren. De cultuurhistorische waarde is een essentieel onderdeel bij het vaststellen van de waarden van een aanleg, het beoordelen van een verandering of het verlenen van een vergunning daarvoor. Tuin- en landschapsarchitecten vormen een bijzondere doelgroep, die werkt met de resultaten van tuinhistorisch onderzoek. De richtlijnen geven inzicht in het systematisch verrichten van gestructureerd onderzoek en kunnen een helpende hand bieden aan maatschappelijk betrokken organisaties op het gebied van groen erfgoed.

Leeuwen, Pier van (samenstelling), *Honig Breethuis: Thuis bij een Zaanse koopmansgezin*, Zaandijk 2012.

Interessant en rijk geïllustreerd boekje over een opmerkelijk goed bewaard gebleven historisch koopmanshuis uit 1709-1710, dat bewoond werd door een fabrikant van internationaal vermaard wit papier. De vergaarde rijkdom is nog goed te zien in dit huismuseum met typisch Zaanse zaken als een smuiger en een luchthuis.

Ruyven-Zeman, Zsuzsanna van, *Stained Glass in the Netherlands before 1795*,

Corpus Vitrearum the Netherlands IV, Amsterdam University Press 2012.

Dit is het eerste complete overzicht van de Nederlandse monumentale glasschilderkunst. Naast aandacht voor kerkglazen die op hun oorspronkelijke locatie bewaard zijn gebleven, is er ook aandacht voor ramen die verspreid zijn geraakt of verloren zijn gegaan. De auteur reconstrueert de verloren gegane glazen aan de hand van opgegraven fragmenten, ontwerptekeningen en archivalia. Dit materiaal — per provincie ingeleid en gecatalogiseerd — toont de leidende rol van het gewest Holland vanaf ca. 1550 tot de vroege achttiende eeuw.

Stenvert, R., *Biografie van de Baksteen, 1850-2000*, Zwolle/Amersfoort 2012. Na afloop van het Symposium Historisch Met-selwerk in Haarlem op 10 oktober 2012 is het boek gepresenteerd aan de directeur-generaal van het ministerie van Cultuur en Media mevrouw M. Hammersma. De publicatie is geheel gewijd aan de baksteen, en diens fascinerende fabricage- en gebruiksgeschiedenis.

Vogelzang, F. & L. Wevers, *Zoelen. Symbool van macht en weelde*, Utrecht 2011.

De geschiedenis van het huis Zoelen, waar illustere families als de Van Rossems en de Vijghs hun domicilie hadden. In de achttiende eeuw werd Zoelen een buitenplaats voor de familie Verstolk, waarvan een telg het tot minister onder Koning

Willem I bracht. Het prachtige park is nog steeds voor het publiek toegankelijk, het huis zelf herbergt nu zeven appartementen.

Winsen, Marcel R. van & Hugo J. van Velzen, *Binnen de poorten: Ontstaan en ruimtelijke ontwikkeling van de binnenstad van Kampen*, Kampen 2012.

Met veel kaartjes geïllustreerd boek waarin twee architecten met bijzondere historische belangstelling op morfologische wijze de historische ontwikkeling van de stad Kampen schetsen. Daarbij wordt ruim aandacht geschonken aan de constanten en de transformaties in de stad, met zowel aandacht voor bouwblokken en parcelleringen als voor bijzondere elementen en historisch-ruimtelijke karakteristieken resulterend in een cultuurhistorische waardenkaart.

REDACTIE, KOPIJ EN RICHTLIJNEN AUTEURS

REDACTIE NIEUWSBRIEF

hoofredacteur

drs. A.H.(Arendie) Herwig-Kempers
tel.: 023-5240129
email: a.herwig.kempers@hccnet.nl

redactieleden

J.A.(Jeroen) Nipius
tel.: 078-6150510
e-mail: j.a.nipius@live.nl

J.W. (Jos) van Rooden
tel. 071-5165788 (werk)
e-mail: j.van.rooden@leiden.nl

drs. M.E.(Elisabeth) Stades-Vischer
tel.: 030-6939125 (werk)
e-mail: m.e.stades@planet.nl

dr.ing. R.(Ronald) Stenvert
tel.: 030-2881597
e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl

vormgeving

Jeroen Nipius
www.nipides.nl

KOPIJ/REACTIES:

Reacties, artikelen en illustraties dienen te worden gezonden naar de hoofdredacteur Arendie Herwig-Kempers.
Overste den Oudenlaan 7
2111 WB Aerdenhout
e-mail: a.herwig.kempers@hccnet.nl

Graag vóór **1 april 2013**

RICHTLIJNEN VOOR AUTEURS

1: Tekst

Tekst met titel en naam auteur (geen vermelding bedrijven of werkgevers) digitaal aanleveren. Geen tabs of inspringingen in de lopende tekst. Paragrafen scheiden door een witregel. Tussenkopjes naar keuze. Noten automatisch instellen op verwijzingen 'voetnoot invoegen', geen eindnoten.

2: Illustraties

Illustraties digitaal aanleveren, min. 300 dpi, TIFF of JPEG formaat, op CD of via e-mail. Internetplaatjes zijn in de regel niet bruikbaar. In de tekst verwijzen naar genummerde illustraties d.m.v. (fig. ..). Alle illustraties voorzien van een onderschrift, vermeld aan het eind van de tekst.

3: Literatuur.

Literatuur die geciteerd is, of andere bronnen vermelden aan het eind van het artikel in een bibliografie of in de noten.

De redactie behoudt zich het recht voor artikelen te weigeren of in te korten, in overleg met de auteur.

Op de omslag: *Bricornastenen, rond 1907 gebruikt bij een verbouwing van Oud Groevenbeek te Ermelo (foto F. Haans, zie artikel pag. 10)*

Achterzijde omslag: *Bricornapaneel aan de voormalige automobieltgarage van de firma Tasche & Co. in Nijmegen uit 1907 (zie verslag pag. 57).*

ISSN 1872-602X